
«Dədə Qorqud kitabı»nda at kultu

ƏZİZXAN TANRIVERDİ

“DƏDƏ-QORQUD KİTABI”NDA
AT KULTU

*AMEA Folklor İnstitutu Elmi
şurasının qərarı ilə nəşr olunur*

Bakı – 2012

Redaktor:

Muxtar KAZIMOĞLU
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Ramazan QAFARLI
filologiya elmləri doktoru, professor

İbrahim BAYRAMOV
filologiya elmləri doktoru, professor

İlham ABBASOV

Əzizxan Tanrıverdi. “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu”. Bakı, “Nurlan”, 2012, 143 səh.

“Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud”un dilinə həsr etdiyi beşinci kitabıdır. Monoqrafiyada “Dədə Qorqud kitabı”ndakı at kultu tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiq edilir. Türk-Oğuz cəmiyyətində ata münasibət, at oğuldur, at qardaşdır, at xilaskardır, at qəhrəmandan üstündür kimi məsələlər təkcə “Kitab” yox, həm də digər mənbələr kontekstində araşdırılır.

Kitab tələbələr, elmi işçilər, eləcə də “Kitab”ın dili ilə maraqlananlar üçün yazılıb.

“Nurlan”, 2012

Ə.Tanrıverdi, 2012

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDAKI
AT KULTUNUN SİRRİNİ AÇAN BÖYÜK
ALİM VƏ VƏTƏNDAŞ**

Adətən, bədii əsər insanı duyğulandırır. Lakin at kultu haqqında yenidən yazılmış bir elmi kitabı oxuduqca düşündüm, ruhum titrədi və xəyalım məni uzaqlara apardı...

At çox qədim zamanlarda rəmzləşdirilən heyvanlardan biridir, öküzlə müqayisədə daha geniş əhatə dairəsinə malikdir və həyat gücünü, hətta ölünün (cəsədin) canlandırılmasını bildirirdi. Təsadüfi deyil ki, buzlaşma çağının mağara mədəniyyətində qayayıstı rəssamlığın əsas mövzunu məhz öküzlər və vəhşi atlar təşkil etmişdir. A.Lerua-Quran belə hesab edir ki, tarixəqədərki rəssamlıqda hər iki heyvan dualistik görüşləri əks etdirir: işıq-qaranlıq, gecə-gündüz, od-su, isti-soyuq, xeyir-şər, ölüm – həyat. Bu qarşılaşmaya aid xüsusiyyətlər Azərbaycan türklərinin də ilkin mifoloji təsəvvürlərində, folklor, qədim yazılı ədəbiyyat qaynaqlarında öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Təkcə Koroglunun atının dərya suyu, od, işıq, zülmətlə əlaqələnməsini xatırlamaq kifayətdir. Yunanlardakı insan-at sintezi - kentavrlar da dualizmin (şüurlu-şüursuz, ölüm-həyat) simvollaşmasıdır. Mifoloji görüşlərdə iki aləm arasında əlaqə, əsasən, atlar vasitəsi ilə mümkün idi.

Tarixə bəllidir ki, oturaq həyat sürən xalqları köçəri atlı tayfalar narahat etməyə başlayandan sonra min il ərzində Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiyada da atlar əhliləşdirilmişdir. Beləliklə, ən əski zamanlarda bu sirlili heyvan çox hallarda ölümlər aləmi ilə əlaqələndirilmiş və dünyasını dəyişənlər üçün atlar qurban kəsilmişdir. Cəsədin at dərisinə bükülərək basdırılması adətinin də əsasında həmin inam dayanmışdır. At qurbankəsmə ritualının Qafqazda – Azərbaycanda icra edilməsi barədə tarixin atası Herodot və alban tarixçisi M.Kalankatuklu da məlumat vermişdir.

Sonralar bərk qaçması, aralıq yerləri tullanaraq aşması atı bir rəmz kimi göylərə qaldırmış, birbaşa günəşlə əlaqələndirilmiş və günəş arabasına qoşulan heyvan olaraq təqdim edilmişdir. Atın rəmzləşməsində uzun müddət ikili xüsusiyyəti diqqət mərkəzində saxlanılmış, bir tərəfdən, işıq saçan ağ at Xızırın, Həzrət Əlinin xilaskarlıq, qəyyumçuluq funksiyasında əsas vasitəçi rolunu daşımış, digər tərəfdən isə qara rəngə bürünüb zülmətdə qanad açaraq fantastik sürətliliyin, sakral gücün (uzaq məsafəni bir göz qırpımında qət etməklə) daşıyıcısına çevrilmişdir.

Atın döyüş və qələbə simvoluna çevrilməsi də müşahidə olunur. Nəhayət, şəxsləndirilən atlar müdrikliyi, uzaqgörənliyi ilə diqqəti cəlb etmiş, sahibinə gələcək hadisələr barədə xeyirxah xəbərlər vermişdir. İnanclarda atın baş skletinin çəpərlərə sancılması adətinə bu gün də bəzi kəndlərdə rast gəlirik, guya bu halda şərin, bədbəxt hadisələrin qarşısı alınır. Yuxuyozumda at murada çatmaqdır. Yunanlarda isə at dırnağı bərəkət, bolluq, firavanlıq və nemət kimi mənalan-dırılır. Bir çox xalqlarda, eləcə də Azərbaycan türklərində xoşbəxtlik gətirən talisman kimi at nalını qapının üstündən asırlar. Təkcə Xristian inancında ata bütün hallarda mənfi münasibət müşahidə olunur. İoan Boqoslovun açıqlamasında deyilir ki, dünyada 4 növ at vardır:

Ağ at - fəlakət, müsibət və taun,

Kürən at – müharibə,

Qara at – aclıq,

Solğun at – ölümdür¹.

Göründüyü kimi, digər inanclardan fərqli olaraq xristianlıqda at rəmzləşəndə ancaq mənfilikləri ifadə edir.

Atı küləyin rəmzi kimi götürüb qadının ehtiraslılığı, şəhvəti ilə də əlaqələndirirlər. Alman saqalarında sərt küləkdə gəzib-

¹ Энциклопедия символы, знаки, эмблемы. – Москва, Издательство Астрель, АСТ, 2004, стр. 249.

dolaşan vəhşi ovçu qızları atla qovub tutur, qaçırır, atın saçı ilə onları şəhvətə gətirib zorlayır. Bu mənada sərt küləkli çöllüklər dişi at adları ilə adlandırılırdı: Madyan düzü, Kəhər yaylağı və s.

V əsr Bizans zooloqu Qazlı Timofey “Heyvanlar aləminin sakral rəmzləri” kitabının “At” bölməsində yazırdı:

“...4. Atın və bəzi öküzlərin ürəyinin içində sümük olur...

7. Madyan öləndə onun balasını başqa dişi at əmizdirir.

9. At heç vaxt anasına və bacısına toxunmur...

10. İki erkək at bir dişi at üçün vuruşur. Qalib gələn dişi atı özününküləşdirib daimi dostuna çevirir...

11. Atlar da yuxu görürlər...”¹.

Şərq xalqlarının inancında at daha çox od və işıqla əlaqələndirilir. Məsələn intibahına aid poeziyada vurğulanır ki, şəfəq atları çaparaq qaranlığı əridir, dan yeri ağarır, hava işıqlanır və dünya bir gün aydınlığa qərq olur. Bu kimi əski dəlillər təsdiqləyir ki, at bəşər oğlu ilə doğmalaşıb, kişilərə arvadı və övladı qədər özünü istədə bilmişdir...

Məni əski çağların adət-ənənələrinə baş vurmağa vadar edən kitabın adı “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu”dur, müəllifi görkəmli filoloq, dilçi, qorqudşünas alim Əzizxan Tanrıverdidir. Günümüzdə az tədqiqatçı tapılar ki, qədim Oğuz eposunu öz içində yaşatsın. Daha doğrusu, “Kitab”ın hər sözünü nəzərdən keçirib daşdığı məna yükünü öz çiyinə götürsün.

Bəli, professor Əzizxan Tanrıverdinin yaradıcılığında əski oğuz-türk yazılı abidəsi - “Dədə Qorqud” eposu dilçilik, folklorşünaslıq, fəlsəfə, tarix və etnoqrafiya müstəvisində ümumiləşdirilərək tədqiqata cəlb edilir. Onun elmi fəaliyyətinin əsas istiqaməti və mövzusu bu dünyaşöhrətli oğuznamənin sirlərinin açılmasına yönəlmişdir. Ə.Tanrıverdi elə tədqiqatçılardandır ki, abidəni nöqtə-vergülünədək öyrənib mətnin alt qatlarına nüfuz

¹Тигрица и грифон: Сакральные символы животных. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2002, стр. 165.

etməyi bacarır. O, Türkün mənəvi böyüklüyünü sübut etmək üçün havadan asılı qalan gəlişi gözəl fikirlər söyləmir, araşdırmalarından alınan nəticələr dəlil, fakt kimi bu böyüklüyü ortaya qoyur, hökm vermir, qənaətlərindən hökm çıxır. İstedadlı və fəhmli alim yaxşı dərk edir ki, “Dədə Qorqud” Azərbaycan türklərinin dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Heç bir xalqda analoqu tapılmayan elə bir ədəbi əsər nümunəsidir ki, onda Türkün ilkin dünyagörüşündən başlamış orta çağların tarixi hadisələrinə qədər əksər sosial institutlarının izləri əks olunur, daha dəqiq desək, Qafqaz türklərinin milli xarakteri, psixologiyası, adət-ənənələri, dini, fəlsəfi baxışları, əxlaqı, dövlət quruculuğu, qəhrəmanlıq salnaməsi, ailə münasibətləri (ər-arvad, ata-oğul), Vətənə, torpağa bağlılığı, qonşularla əlaqələri, ritualları, məişəti, yaşayış tərzinin əksər atributları, daxili və xarici düşmənlərlə mübarizəsi, müxtəlif təbəqələrə və yaş dövrlərinə məxsus insanların davranışı, şifahi və yazılı dilinin tarixi özünə yer tapır. Başqa epos göstərmək olmaz ki, içərisində «Dədə Qorqud»da olduğu qədər bir-birindən seçilən xarakterlər iştirak etsin, canlı dialoqlar, təsvirlər və rəngarəng poetik fiqurlardan qurulsun. “Kitab”dakı oğuznamələrin (boyların) hər birində hiss, həyəcan və duyğular söziün sehri ilə tərənnüm edilir. Cəmiyyət təbiətlə, maddi varlıqlar mənəvi aləmlə qarşılıqlı ünsiyyətdə verilir. Hadisələrdə xalqın müxtəlif təbəqəsinin məişətinə güzgü tutulur. Çoxsaylı etnik xüsusiyyətlər ümumbəşəri dəyərlər səviyyəsinə qaldırılır. Zaman-məkan dəyişmələrinin nizamı, ardıcılığı, vəhdəti, bəzi hallarda uyğunsuzluğu bir elin baxış bucağından görünsə də, dinindən, əqidəsindən, irqindən, cinsindən, milliyyətindən asılı olmayaraq, yer üzündə yaşayan bütün insanların ruhunu oxşayır. Məhz Ə.Tanrıverdi tədqiqatlarında bu möhtəşəm abidəyə yuxarıdakı prizmadan yanaşır, Türkün əski mədəniyyətinin izlərini, bədii dilinin əlvanlığını, rəngarəngliyini, məişətinin özünəməxsusluğunu, əxlaqının saflığını üzə çıxarır. Alimin əsas obyektı dil

faktları olsa da, yeri gələndə hər bir detala ədəbiyyatşünas, tarixçi, folklorşünas, etnoqraf kimi zərgər dəqiqliyi ilə yanaşır, bəzən bir sözün yazılışını və işlənmə məqamlarını elə həssaslıqla diqqətdən keçirir ki, onun daşdığı məna zəngin faktlar əsasında öz-özünə aydınlaşır. O, heç bir qənaətində əsassız hökm vermir, müxtəlif mənbələrə baş vuraraq müqayisələr aparır, çoxsaylı dəlillər gətirir və nəticədə oxucu şübhə etmədən fikrin düzgünlüyünə inanır.

Ə.Tanrıverdinin «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili» monoqrafiyasından başlanan sevgisi coşub-daşaraq “Dədə Qorqud kitabı”nda dil möcüzəsi”nin sirlərini açdı, onun söz qanadı pərvazlanaraq epos haqqında beş sanballı kitab meydana gətirdi. Obrazlı desək, o, at üstünə qalxıb «Dədə Qorqud Kitabı»unun hamıdan irəlində çapan yeganə tədqiqatçısıdır və “Kitab”dakı at kultundan danışması heç də təsadüfi deyil. Tarixi-linqvistik müstəvidə aparılan yeni araşdırmasında eposun mətnində işlənən atla bağlı sözlərin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini, Türk-Oğuz cəmiyyətində ata münasibətin müxtəlif tərəflərini üzə çıxardır.

Bu kitab eposun az araşdırılan və Azərbaycan türklərinin tarixi taleyində mühüm yer tutan problemə həsr olunmuşdur. Atın hər bir qədim xalqın həyatında böyük rol oynadığından danışdıq. Göründüyü kimi, atın məişətdə və mədəniyyət amillərində buraxdığı izlər olduqca çoxdur. Ömrünü atla birlikdə keçirən yarımköçəri oğuz tayfalarının həyatına güzgü tutan “Dədə Qorqud” eposunun qəhrəmanlarını da atsız təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Ümumiyyətlə, dünya epos ənənəsində at qəhrəmanların arxası, səfər və döyüş yoldaşı, gücü, vüqarıdır. Şübhəsiz, “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin əsas motivləri ilkin təsəvvürlərdən yoğrulur, lakin gerçəkliklə, hətta tarixdə baş verən əhvalatlarla əlaqələndirilir, həmişə anlaşıqlı görünür. Başqa sözlə, eposda mifoloji qatların çoxluğuna baxmayaraq, əhvalatlar reallığı itirmir. Ə.Tanrıverdi də yeni tədqiqatında atla

bağlı epizodların sakrallıq, kultçuluq baxımından simvollaşmasını göstərsə də, gerçəklik tərəflərini də diqqət mərkəzində saxlayaraq müqayisələr aparır, problemə hərtərəfli yanaşır.

Türk əvvəl qopuzu, sonra dəmiri – qılıncı, nizəni, qalxanı, oxu, yayı kəşf etmişdir. At belinə qalxmamışdan, arabanı, təkəri düzəltməmişdən qabaq ağacdan musiqi aləti düzəltmiş, dizlərini büküb oturaraq ozan nəğmələrini, nəsihətlərini dinləmişdi. Silah oynadan ərənlərdən əvvəl söz ustaları doğulmuşdu. Ona görə də oğuznamələrdə Qorquddan, Ulu Türükdən müdriki və yaşlısı nəzərə çarpmır. Lakin alimin doğru qənaətlərindən görürük ki, qopuz və silah qədər at da Türkün həyatını tamamlayan, mənalandıran əsas amillərdən biridir.

Maraqlı cəhət odur ki, müəllif ilk səhifədəcə hansı sirləri açacağını bildirərək oxucuda tədqiqatına qarşı böyük maraq yaradır və “Kitab”da “at kultu”nun qabarıq şəkildə ifadə olduğunu təsdiqləyən detalların çoxluğunu vurğulayıb bildirir ki, “at sözü intensivliyi ilə seçilir, at sözünün iştirakı ilə yaranmış bir sıra atalar sözləri və məsəllərə, deyimlərə təsadüf olunur, atlara verilən adların (zoonimlərin) əksəriyyəti qəhrəmanların adlarına uyğunlaşdırılmış şəkildədir, həm də bu tip zoonimlər qəhrəmanların antroponimik modellərində ləqəb kimi çıxış edir, at ən dəyərli hədiyyələrdən biri kimi təqdim olunur, at Oğuz igidi üçün zərbə qüvvəsi, həm də sədaqətli yoldaş, qardaşdır, Oğuz igidi yaralandıqda atının quyruğu kəsilir, öldükdə isə atı öldürülür və s.”

Bir çox məsələlərə tədqiqatda ilk dəfə toxunulur. Məsələn, müəllif zoonimik modellərdə - at adlarında alliterasiyanı diqqət mərkəzinə çəkir, mətnin poetik çəkisini qüvvətləndirməyə xidmət edən və heç kimin görmədiyi alliterasiyaya “Keçi başlı Keçər aygır (k – k), Toğlu başlı Turı aygır (t – t)” kimi misallar göstərir. Oğuz qəhrəmanlarının adlarının ilk səsi ilə atlarının adındakı ilk səsin alliterasiyasının mətnə sistem təşkil etməsi də alimin diqqətindən yayınmır.

Atla bağlı sözlərin leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən atı olmayan qəhrəmanın heç bir dəyəri olmaması fikrini irəli sürür, at zoolekseminin şəxs adlarına çevrilməsini türk poetik təfəkküründən süzülüb gələn ən dəyərli detallardan biri kimi qiymətləndirir. “At ağızlı Uruz qoca” modelindəki “at ağızlı” ifadəsi güc, qüdrət məna yükünün daşıyıcısı kimi təqdim olunur.

“Kitab”da atla bağlı çoxlu atalar sözləri və məsəllərə təsadüf olunur. Onların şərhində O.Ş.Gökyay və Ş.Cəmşidovla polemikaya girən tədqiqatçı yanlış qənaətlərə düzəliş verir.

Tədqiqatda aygır, qulun, tay, yund, ilqı kimi adlar Türk dastan ənənəsi müstəvisində izlənilir, hansı anlamda işlənməsinə aydınlıq gətirilir, bu günədək mübahisə obyektinə çevrilmiş “Qırat” sözünün “Keçi başlı Keçər aygır”la eyni semantik saxədə izah olunması irəli sürülür. Bunu alimin maraqlı kəşflərindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Folklorşünaslıqda “Dürat” və “Qırat” at adlarının anlamı uzun müddət dartışma obyektinə çevrilmiş və tədqiqatçıların əksəriyyəti mütləq şəkildə onları rəng bildirən sözlər kimi izah edərək az qala bu məsələyə nöqtə qoymuşdular. Lakin alimlərin qənaətlərinə hörmətlə yanaşan Əzizxan Tanrıverdi Türkün qədim dastançılıq ənənəsinə, yazılı mənbələrə, xüsusilə “Dədə Qorqud kitabı”ndakı və M.Kaşğarlının “Divani lüğət-it-türk” əsərindəki faktlara söykənərək daha orijinal və düzgün fikir irəli sürür: “Koroğlu” dastanında Düratın Qırata, “Kitab”da da Turu aygırın Keçər ayğıra nisbətən zəif olması aydın şəkildə verilmişdir. Deməli, bu zoonimlər rəng anlamlı sözlər əsasında yaranmışdır – fikri inandırıcı deyil. Digər tərəfdən “Kitab”dakı Keçər ayğırla, “Koroğlu”dakı Qıratın məhz iti, sürətli qaçısa malik olması məndə dəqiqliklə verilib ki, bunu da heç kim inkar edə bilməz... Qarşılaşmalar göstərir ki, “Kitab”da da Turu ayğırla “Koroğlu”dakı Dürat forma, həm də semantika baxımından eyni xəttə birləşirsə, Keçər aygır”la “Qırat” da məna baxımından eyni semantik yuvaya daxil olur: Keçər at – sürətlə qaçan, atları ötüb keçən; Qırat – sədləri qıran,

aşan, sürətlə qaçan”. Əski türklərdə atlara rənginə deyil, xarakterinə görə ad qoyulması faktını əsaslandıran dəlillər olduqca çoxdur. Belə ki, məşhur sərkərdə Atillanın adı və qılıncı ilə bağlı yaranan əfsanələr “Koroğlu” eposunun motivləri ilə səsləşir. Əvvəla onu vurğulayaq ki, Atilla adında da “at” sözü ilə bağlılıq var. Atilla adının izahı göstərir ki, o, mənşəcə İtil (Atill) türklərinə mənsub, qədim xaqan sülaləsinin nümayəndələrindən biri idi. Əslində böyük hun sərkərdəsinin Avropa mənbələrində “Attilla” şəklində tarixləşən adının əsasında qədim türk sözləri - Atlı, Adil, Atıl, İtil durur. Hunlara atlılar, atlı tayfalar da deyirdilər. Onlar sağlam atları ilə birlikdə boya-başa çatır və ən adi işlərini yəhərdən yerə enmədən yerinə yetirirdilər. At üstündə alış-veriş edir, hətta obanın ümumi yığıncağında da atdan yerə enmirdilər.

Əski tarixçilər yazırlar ki, Atilla Şimşək atın belində Mars qılıncını havada oynadanda çox-çox uzaqlardan seçilirdi. Əslində, təkcə sehrli atla qılınc kifayət idi ki, onun tarix meydanına qeyri-adi, əfsanəvi qəhrəman kimi atıldığını diqqət mərkəzinə çəksin. Atilla heç vaxt piyada gözə görünmürdü. O, gözəl qara Villam («Şimşək») atın belində daha əzəmətli idi. El arasında danışirdilər: «Villam elə nəhəng və güclüdür ki, ayaqları dəyən yerdə ot bitmir». Bu deyim sonralar bizdə də xalq nağıllarının əsas motivlərindən biri kimi işlədilib. Təbiidir ki, Atillanın adı başqa hunların atlarından fərqlənməli idi. Bu həm onun hökmdarlıq tituluna görə belə olmalı idi, həm də Atilla bütün döyüşlərdə ordunun önündə düşmənlə sinə-sinəyə dururdu, atı həmlələrə tab gətirməli idi. Beləliklə, Atillanın da atının adı sürətli, qaçağan olduğundan “Şimşək” adlandırılmışdı.

Ə.Tanrıverdinin yeni araşdırmasında Qaragüc, Qazlıq at, Boz at, Qonur at, Qaragöz, Boz aygır, Keçi başlı Kecer aygır, Toqlı başlı Turı aygır, Ağ-boz at, Gög bədəvi at, Təpəlqaşqa aygır, Qara aygır, Al aygır, Alaca aygır, Döldül kimi at adlarının mənası, mənşəyi, mətndəki çəkisi, qəhrəman adları ilə bağlı-

lıq dərəcəsi də təkcə “Kitab”ın poetik strukturu deyil, ümumən qədim türk tarixi və etnoqrafiyası baxımından düzgün dəyərləndirilir. Müəllifin haqlı qənaətinə görə, “bu adların hər birində bir tarix yaşayır, hər birində at kişnərtisi, at ayaqlarının tappılışı, eləcə də hərəkət trayektoriyası, onun sürətli qaçışı sanki donmuş vəziyyətdədir, dil açıb danışmaq istəyir”. Və bu “donmuş vəziyyətdəki atlar” özləri barədə həqiqətləri səsləndirməyə qadir olmasalar da, Əzizxan Tanrıverdinin fəhmi ilə nəyə qadir olduqlarını, Oğuz Cəmiyyətində tutduqları yeri açıqlaya bilirlər. “At belində vətəninə qoruya-qoruya öz tarixini yazan Türk”ün (Ə.Tanrıverdi) Qaragüclər, Qazlıq atlar, Boz atlar, Qonur atlar, Qaragözlər, Boz ayğırlar, Keçi başlı Kecər ayğırlar, Toqlı başlı Turı ayğırlar, Ağ-boz atlar, Gög bədəvi atlar ən yaxın silahdaşını, dostunu, yarını, hətta oğlunu əvəz edib. Türkün məişətinin, həyatının elə bir tərəfi yoxdur ki, at bildirən sözlər orada hansı formada işlənməsin: qəhrəmanın antroponimik modellərində (Qonur atlı Qazan, Boz atlı Xızır və s.), Oğuz igidlərinə aid bədii təyinlərdə (Qaragöz atın belinə yatan Qazan, ağ-boz atın yalısı üzərində qar tutduran Şirşəmşəddin və s.) belə at adlarının önəm daşdığı göstərilir.

Atla bağlı sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri “Kitab”da isim, isimləşən vahidlər, sifət və fellər əsasında üzə çıxarılır. Mətdə atla bağlı çoxlu ümumi sözlərə və xüsusi adlara təsadüf olunur. Onların hər birinin işlənmə yerlərinə görə tək və cəm halda işlənməsi, hallanaraq dəyişməsi nümunələrlə əsaslandırılır. Məlum olur ki, at və aygır sözləri adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik, qeyri-müəyyən təsirlik hallarında intensiv şəkildə daha çox təhkiyəçinin dilində işlənir, Oğuz igidlərinin döyüşkənliyi, tədbirli olmaları, atı müqəddəs hesab etmələri, qadınlara olan sonsuz məhəbbət və s. cəhətlərin ilkin görüntüləri mənsubiyyət şəkilsizi qəbil etmiş at və aygır kimi sözlər kontekstində işlənir. Sifətlər ayrı-ayrı boylarda at adlarının (zoonimlərin) apelyativi kimi və əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər şəklində təsadüf olunur, müəllifin gəldiyi

qənaətə görə, ayrı-ayrı cəhətlərin ilkin kodu olaraq diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, atlar hadisələrin əsas özəyini dinamikləşdirəndi üçün at adları fellərlə əlaqələndə süjetin daha da intensivləşdiyini bildirir. “Kitab”da işlənen atla bağlı feillər quruluş etibarı ilə sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir. Ə.Tanrıverdi əsərində vurğulayır ki, at oynatmaq (hünər göstərmək), at yelisinə düşmək (atın boynuna sarılaraq sürətlə sürmək), at salmaq (atla meydana girmək), qan dərləmək (atı qanı çıxana qədər sürmək, qantər içində sürmək) vahidləri türkologiyada feli frazeoloji vahidlər hesab olunur və “Kitab”da at və qəhrəman obrazlarının sintez şəklində olduğunu, onların bütün məqamlarda bir-birini tamamladığını göstərir. Atla bağlı felləri növ kateqoriyası müstəvisində araşdırarkən, əsasən, məlum növdə işləndiyinin müşahidə olunduğunu bildirir. Məchul növdə heç işlənmir, digər növlərdə olanlar isə cəmi bir-iki nümunəni əhatə edir. İnkərlıq kateqoriyasından danışıanda at bildirilən və atla əlaqələndirilən sözlərin iki məqamla – sintaktik mühitlə və həmin tip fellərin semantik yükü ilə bağlılığına diqqət yetirilir. At kişnərtisi haqqında alimin gəldiyi qənaətlər folklorşünaslar və etnoqraflar üçün olduqca maraqlı material verir: “Ümumiyyətlə, at kişnəməsi müəyyən bir hadisə barədə signal, işarədir. Heç şübhəsiz ki, qədim türk at kişnəməsini dərinədən müşahidə etmiş, onun nə üçün kişnədiyini çıxardığı səsin – kişnəmənin alçaqlıq və yüksəklik dərəcəsi ilə - ton müxtəlifliyi ilə müəyyənləşdirmişdir (bu atçılıqla məşğul olan bütün xalqlara aiddir)”. Qazlı Timofey də hələ orta əsrlərin başlanğıcında qələmə aldığı “Heyvanlar aləminin sakral rəmzləri” kitabının “At” bölməsində göstərirdi ki, “Düşmən atlar bir-birinin kişnərtisini uzaq məsafədən tanıyır...”¹.

“Kitab”da atla bağlı sözlərin felin təsriflənən və təsriflənəməyən formaları, zaman kateqoriyası baxımından təhlilə cəlb

¹ Тигрица и грифон: Сакральные символы животных. –СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2002, стр. 165.

edilməsi, köməkçi nitq hissələri ilə əlaqəsi də araşdırılaraq maraqlı nəticələr əldə edilir.

Sintaktik xüsusiyyətlərdən bəhs açılan hissələrdə atla bağlı vahidlər, ismi və feli birləşmələr, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri (nəqli, sual, əmr və nida cümlələri), cümlə üzvləri (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik), eləcə də xitab müstəvisində təhlilə cəlb edərək bildirir ki, poetik strukturundakı Qonur at, Boz aygır, Qara aygır və s. kimi at adları, həmçinin atla bağlı digər sözlərin assosiativliyi ilə işlənmiş vahidlər ixtisar edilərsə, “Kitab” barədə, ümumiyyətlə, danışmaq olmaz.

Mən deyərdim ki, əsərin ən diqqətəlayiq hissəsi “Türk-Oğuz cəmiyyətinə ata münasibət” adlanan bölmədir. Bu bölmənin orijinallığı ondadır ki, müəllif dilçilik aspektində apardığı araşdırmanın nəticələrini folklorşünaslıq, tarix və etnoqrafiya prizmasından keçirərək qorqudşünaslığımız, bütövlükdə filologiya elmimiz üçün yeni olan forma və məzmununda orijinal fikirlər irəli sürür.

Ulu əcdadlarımızın atla bağlı əski görüşləri, adət və ənənələri, ritualları “Kitab”ın mətninə elə ustalıqla transformasiya etmişdir ki, ayrı-ayrı epizodların və deyimlərin canına hopdurularaq alt qatda gizlənmişdir. Ə.Tanrıverdi böyük məharətlə eposun gizli məqamlarına nüfuz etməyi bacarır və bir çox sirlərin açılmasına nail olur. Onun düzgün vurğuladığı kimi, Oğuz cəmiyyətinə qovuşmaq üçün ilk olaraq at minməyi öytənmək lazımdır. Bu mənada atı oğula, qardaşa, sədaqətli dostu, yoldaşa, xilaskara bənzədərək hətta müqəddəs qopuza, yaya bərabər saysalar da, özlərindən üstün tutur, at belində ov ovlayır, at belində sevişir, at belində döyüşürdülər. Alim bu məsələlərin hər birini zəngin faktlarla əsaslandırır.

Ə.Tanrıverdi əsrlərin sınağından çıxıb el arasında bu gü-nümüzə qədər gəlib çıxan adətləri böyük şövqlə şərh edərək biri üzərində (atın yalının, quyruğunun qırılması) daha geniş dayanır və müxtəlif çağlarda yaranan üç əsər (“Kitab”, “Koroğlu”

və “Dəli Kür” romanı) əsasında bunun türkə gətirdiyi ağrı-acı-ları göstərir, at igrinin arvaddan da çox namusudur – qənaətinə gəlir. Bu fikrə bir faktı əlavə etmək yerinə düşür. Qazlı Timofey yazır ki, “Saçını (yəni quyruğunu və yalını) qırxanda madyan elə zənn edir ki, onu soyundurub cinsi əlaqəyə cəlb edirlər, zorla-yırlar”¹.

Ə.Tanrıverdinin qorqudşünaslığa gətirdiyi bir yeniliyi də - “Minərsən tabutum olsun” qənaəti ilə bağlı gəldiyi qənaəti bir qədər tamamlamaq istəyərdim. “At=tabut” modeli həqiqətən qədim dünyada, o cümlədən türklərdə işlənmişdir. Xristianlığa aid İoan Boqoslovun Açıqlamasında deyildiyi kimi, şimalda yaşayan xalqlarda ağ at - fəlakət, müsibət və taun, kürən at – müharibə, qara at – aclıq, solğun at – ölüm idi. Sonuncudan əv-əlki qənaətlər, ola bilsin ki, atlı tayfaların şimallıların üzərinə sonsuz basqınları zamanı gəlinən subyektiv qənaətdir. Əski türklərdə, o cümlədən Azərbaycan türklərində isə “at=tabut” modeli o biri dünya ilə əlaqə yaratmaq demək idi. Belə ki, b. e. ə. IV minilliyə aid Qax bölgəsində yerləşən Sarıca-Minbərək ilkin yaşayış məntəqəsində kurqan aşkarlanmış, burada meyiti kəfən əvəzinə, at dərisinin içində dəfn etmişdilər². Ölünün dəriyə bükülməsi adətini xarici ölkə alimlərinin yazdıqları kimi, torpa-ğa xəstəlik yayılmasının qarşısını almağa yönələn tədbir şəklinə götürmək mümkündür. Lakin ritualı icra edən ulu əcdadlarımızın əsas məqsədi bu deyildi. Ona görə ki, qədim türklərə məxsus kurqanda ölünü hələ dünya işığına göz açmamış körpənin ana bətnində yerləşdiyi şəkildə dəriyə büküb basdırmışdılar. Bu, əslində Azərbaycanda qədim türk toplumları arasında kök salan totemist təsəvvürlərin mövcudluğunu göstəririr. Müqəddəs hey-vanın dərisinə ana bətnində yetişdiyi formada bükməklə ölünü

¹ Тигрица и грифон: Сакральные символы животных. –СПб.: «Петер-бургское Востоковедение», 2002, стр. 165.

² Azərbaycan Respublikası EA Tarix və Etnoqrafiya İnstitutu Şəki Arxeolo-qiya-folklor qrupunun 1998-ci ildə gördüyü işlərin hesabatı, s. 10.

məhz öz yaradıcısına qovuşdurduqlarına və o dünyada onun hami totem – at, öküz tərəfindən şər qüvvələrdən qorunacağına inanırdılar.

Qədimlərdə dəriyə bükmə ritualının misirlilərdə də mövcudluğu arxeoloji qazıntılarla aşkarlanmışdır. V.Y.Propp bunu ilkin mumiyalama təşəbbüsü kimi qiymətləndirən ingilis etnoqrafi Bacla razılaşmış, o səbəbdən ki, dəfn ritualının sonunda ölünü deyil, mərasimin aparıcısı olan kahini öküz, yaxud inək dərisinə bürüyürdülər. «Totemin dərisinə girib çıxmaq»la kahin özünün kamilləşdiyini zənn edir və böyük canfəşanlıqla mərasimə yekun vururdu. Misirlilərin mifoloji təsəvvürünə görə, dərinin içərisinə girib çıxan insan yenidən doğulur. Onlar elə zənn edirdilər ki, allahlar da belə edirlər. Anibus Osirisin öküz dərisindən keçmişdi. Onun əbədi yaşayacağı qənaəti buradan doğmuşdu.

Maraqlıdır ki, qurbankəsmə də «ölünün dəriyə bükülməsi» ritualından meydana gəlmişdir. Belə ki, ilk vaxtlar heyvanları ona görə kəsirdilər ki, onların ruhlarını dərisinə bürüdükləri ölümlərə ötürə bilsinlər. Başqa sözlə, qurban kəsilən heyvanın qalan ömrünü ölüyə bağışlasınlar.

Heyvan dərisinə bükülərək o biri dünyaya getmə inanişinə «Tələtin nağılı»nda da rast gəlirik. «Tacir Məlik bir dağın əlçatmaz, ünyetməz zirvəsində çoxlu ləl-cəvahirat yerləşdiyini bilir. Tez-tez dəvələrini yükləyib ora gedir. Bir yabının qarnını yarıb nökarliyə götürdüyü uşağı orada gizlədir. Nəhəng, ac quşlar cəmdəyi göyə qaldırıb ləl-cəvahirat olan yerə aparır. Tacirin tapşırığı ilə nökar yabının qarnından çıxır və kisələri qızulla doldurub aşağı atır. Bundan sonra uşaq tacirin nəyinə lazımdır? Onu oradaca qoyub geri qayıdır».

Bu epizodda ulu babalarımızın ən əski dəfn mərasiminə işarə vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, lap qədimlərdə ölümləri heyvan dərisinə bükürdülər. Bəs həmin adətin «Tələtin nağılı»ndakı epizodla əlaqəsi nədədir? İnanca görə, ölünü heyvan dərisinə

ona görə bükürdülər ki, o biri dünyaya rahat gedə bilsin. At dərisi ölümlər dünyasını bu dünya ilə birləşdirən vasitə – körpü sayılırdı. Nağılda heyvan dərisində gizlədilən uşaq quşlar tərəfindən elə yerə atılır ki, orada insan sümükləri qalaq-qalaqdır. Oraya sağ düşən gec-tez ölməlidir. Və maraqlıdır ki, dünya xalqlarının əksəriyyətinin dəfn rituallarında ölünün heyvan dərisinə bükülməsinə təsadüf edilir. Guya insan ölmür, dünyasını dəyişirdi. Çox hallarda totem saydıqları heyvanın qarnını yarıb ölünü onun bədənində yerləşdirirlər, ya da heyvan və quşun bir hissəni, heyvanların kəsilmiş başını, quşların qanadlarını, lələklərini onun üstünə qoyurdular. Bu da belə izah olunurdu ki, totem mərhumu o biri dünyada şər qüvvələrdən qoruyacaq. Bu dəfn adəti ilə misal gətirdiyimiz epizod arasındakı oxşarlıq göz qabağındadır. Fərq ondadır ki, dəfn rituallarında ölünü dəriyə bükürlər, nağılda isə sağ adam at dərisinə bürünür, lakin getdiyi yerdə onu ölüm gözləyir. Ritualın məzmununa uyğun olaraq Tələt ölmür, çünki o, qarnına girdiyi at – totem tərəfindən qorunurdu.

Maraqlıdır ki, dövlət səviyyəsində atın əbədiləşdirilməsi – Bakı şəhərində Qıratın belində Koroğlunun abidəsinin açılış lentinin ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən kəsilməsi, yenilənmiş metro stansiyasına Koroğlunun adının verilməsi kitab tamamlanan ərəfəyə düşüb. Deyilənlərə onu da əlavə edim ki, xalq alimlərimizdən bu cür araşdırmalar gözləyir, çünki Əzizxan Tanrıverdi türkün elə cəhətlərini açıb göstərdi ki, onlarla hər birimiz qürrələmə bilərik.

Ramazan Qafarlı

*filologiya elmləri doktoru, professor,
ADPU-nun “Dədə Qorqud” elmi-tədqiqat
mərkəzinin müdiri*

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA AT KULTU: TARİXİ-LİŊQVİSTİK MÜSTƏVİDƏ

“Kitab”da “at kultu”nun qabarıq şəkildə ifadə olunduğunu təsdiqləyən detallar çoxdur. Məsələn, at sözü intensivliyi ilə seçilir, at sözünün iştirakı ilə yaranmış bir sıra atalar sözləri və məsəllərə, deyimlərə təsadüf olunur, atlara verilən adların (zoonimlərin) əksəriyyəti qəhrəmanların adlarına uyğunlaşdırılmış şəkildədir, həm də bu tip zoonimlər qəhrəmanların antropo-nimik modellərində ləqəb kimi çıxış edir, at ən dəyərli hədiyyələrdən biri kimi təqdim olunur, at Oğuz igidi üçün zərbə qüvvəsi, həm də sədaqətli yoldaş, qardaşdır, Oğuz igidi yaralandıqda atının quyruğu kəsilir, öldükdə isə atı öldürülür və s.

T.Bünyadov atçılıqdan bəhs edərkən yazır: “Atın təzə doğulanı dayça (biryaşar erkək at balası – Ə.T.), altı aylığına daylaq (altı aylıqdan iki yaşa qədər – Ə.T.), üç illik erkəyinə üryə (ürgə - ikiyaşar at balası – Ə.T.), dişisinə qulan (körpə at – Ə.T.), dördyaşlısına at (erkəyinə), madyan (dişisinə), döllük ata ayğır (döllük erkək at – Ə.T.) deyilir. Ayağı ala ata alapaça və ya səkil at, sarıya çalan ata kürən, qızılı-boz çalarlı isə səmənd at adlanır. Qırmızı rəngli at günəş, ağ rəngli at uğur rəmzi hesab edilir”¹. Müəllifin atla bağlı təqdim etdiyi sözlərin bir neçəsi “Kitab”da işlənməmişdir. Dəqiq desək, “Kitab”da daylaq, dayça, ürgə və madyan sözlərinə təsadüf olunmur.

“Kitab”da at leksik vahidi, eləcə də atla bağlı olan digər sözlərin tarixi-linqvistik müstəvidə izahı “at kultu”nun ilkin koordinatlarını dəqiqləşdirməyə imkan verə bilər. Bu mənada həmin tip vahidlərin aşağıdakı kimi öyrənilməsinə məqsədəuyğun hesab edirik:

¹ T.Bünyadov. Atçılıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 2007, s.286.

ATLA BAĞLI SÖZLƏRİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“Kitab”da “at” və at məzmunlu sözlər fonetik tərkibcə belədir: at (Hayqırdı **at** saldı)*, ayğır (- boz **ayğır** aldılar), qulun (Yigidiñ gözi bir dəniz **qulunı** boz ayğırı tutdı), yund (...**yundları** öglərinə bıraqdılar), **tay** (Sarı gönlər görübən, **taylar** basan). Bu sözlərin qədim türk abidələrinin dili ilə müqayisəsi də maraqlıdır. Belə ki, Orxon-Yenisey abidələrində ayğır sözünə rast gəlinmir, at sözü “Kitab”dakı kimidir, qulun (qulun) “kulun”, yund isə “yond” şəklindədir: Təglük **kulun** ir-kək **yonda** əmig tiləyür – Kor qulun erkək atdan əmmək diləyir. Həmin sözlər M.Kaşğarının “Divan”ında, demək olar ki, “Kitab”dakı kimidir: at, ayğır, kulun, tay, yund. “Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olan “yund” sözü müasir Azərbaycan dilində işlənir, digər sözlər isə (at, ayğır, qulun) “Kitab”dakı fonetik tərkibini eynilə saxlamışdır. Yeri gəlmişkən, at sözü müasir türk dillərinin əksəriyyətində ilkin fonetik tərkibini eynilə mühafizə edir. Xələc (xalac) dilində isə “hat” şəklində işləndiyi qeyd olunur. Araşdırmalarda “ayğır” sözünün müasir türk dillərində işlənmə səviyyəsi də müəyyənləşdirilmişdir: “Ayğır sözünə müasir türk dillərində ayğır, azır, xayır, ashır, ayar, atır formalarında təsadüf olunur və Azərbaycan dilindəki mənada başa düşülür”¹.

“Kitab”dakı at və tay zooleksəmləri bir hecadan, at məzmunlu digər sözlər isə iki hecadan ibarətdir (qulan, qulun, ayğır). Həmin tip sözlərin tərkibində yalnız qalın saitlərin iştirakı da maraqlıdır: at, tay, yund, ayğır, qulan, qulun.

Zoonimik modellərdə - at adlarında alliterasiya. “Kitab”da işlənmiş bir neçə at adında alliterasiya müşahidə olunur:

* Qeyd: Nümunələr “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1988-ci il Bakı nəşrindən götürülmüşdür.

¹ F.Xalıqov. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı, 2009, s.213.

Keçi başlu Keçər ayğır (k – k), Toğlı başlu Turı ayğır (t – t). Bu cür alliterasiya mətnin poetik çəkisini qüvvətləndirməyə xidmət edir. Həm də bu tip detallar ata həddindən artıq ehtiram göstərməni, atı özünə bərabər tutmanı – bir sözlə, at kultunu xatırladır.

Oğuz qəhrəmanlarının adlarının ilk səsi ilə atlarının adındakı ilk səsin alliterasiyası ilə poetikliyin gücləndirilməsi “Kitab”da qabarıq şəkildə görünür, həm də bir sistem təşkil edir:

Qazan – Qoşur at (q – q)
Qanturalı – Qazlıq at (q – q)
Dəli Qarçar – Qara ayğır (q – q)
Beyrək – Boz ayğır (b – b)
Qondaz (Dondar) – Təpəlqaşğa ayğır (t – t)
Qaragünə - Göğ bədəvi (g – g)

Bu tip alliterasiya digər türk abidələri üçün də səciyyəvidir: “Manas”da – Kökçönün atı Kürönçü (k – k); “Alpamış”da – Alpamış (Alp Bamsı) – Bay çobar (b – b).

“Kitab”da at adlarında müşahidə olunan ağ (Ağ bədəvi), boz (Boz ayğır), göy (Göy bədəvi), qara (Qara ayğır), qonur (Qonur at) və s. kimi rəng bildirən sözlər, eləcə də keçi (Keçi başlu Keçər ayğır), toğlu (Toğlu başlu Turı ayğır) və s. kimi zooleksmlər fonetik tərkibcə müasir ədəbi dilimizdəki kimidir.

Müqayisələr göstərir ki, “Kitab”da atçılıqla bağlı olaraq işlədilmiş sözlərin bir hissəsi müasir dilimizdə fonetik dəyişikliyə uğramış vəziyyətdədir:

“Kitab”da

Müasir Azərbaycan dilində

əyər

yəhər

cilav

cilov

qusqun

quşqun

ılqı

ılxı

uyan

yüyən

Bu cür fonetik dəyişikliyə uğrama at adlarında da müşahidə olunur:

Qoñur – Qonur

Təpəlqaşğa – Təpəlqaşqa

Gög bədəvi - Göy bədəvi

“Kitab”da kişnəmək mənasında işlənmiş “oğramaq” sözü (Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda) M.Kaşğarının “Divan”ında “okramak” formasındadır. Həmin söz Azərbaycan dilinin qərb şivələrində ilkin fonetik tərkib və mənasına uyğun şəkildə mühafizə olunur: oxranmax. Yaxud “Kitab”dakı binət (Tavlatavla şahbaz atları sorar olsam, binət kümün?) sözü “minik” anlamlıdır. Həmin söz Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində “minəx” (dördyaşar at) fonetik variantındadır.

ATLA BAĞLI SÖZLƏRİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitab”da tez-tez təkrarlanan, intensivliyi ilə fərqlənən sözlərdən biri at zooleksemidir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki qədim türkün həyatında atı əvəz edə bilən ikinci bir varlıq olmamışdır. Dəvə ərəbin (“Dəvəsi ölmüş ərəb” deyimini xatırlatmaq yerinə düşür), at da qədim türkün həyatında müstəsna rola malik olmuşdur. “At türkün qanadıdır” deyimi (M.Kaşğarının “Divan”ı) də təsadüfi olaraq yaranmayıb. Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, nəinki “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarını, hətta “Dastan”ın özünü belə atsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

“Kitab”da atı olmayan qəhrəmanın heç bir dəyəərə malik olmadığı xüsusi olaraq vurğulanır: Kəndülər atlu, babañı yayaq yürütdilər. Bu misradakı piyada anlamlı “yayaq” sözü atlu (atlı) sözünün antonimidir. Burada onu da qeyd edək ki, yayaq sözü Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “yə:x” şəklində mühafizə olunur.

“Kitab”da at zoolekseminin şəxs adlarına çevrilməsi, daha doğrusu, şəxs adlarının komponentlərindən biri kimi işlənməsi türk poetik təfəkküründən süzülüb gələn ən dəyərli detallardan biridir. İki nümunəyə diqqət yetirək: At ağuzlu Uruz qoca. Bu antroponimik modeldə “at ağuzlu” sözü igidliyi, cəsurluğu ifadə edən vahid kimi çıxış edir. Yaxud at sözü məhz güc, qüdrət mənə yükünə görə şəxs adı kimi işlənmişdir: **Basat**. Bu adın “At basubən, qan sümürər” cümləsindəki “at basubən” feli bağlama tərkibi əsasında yarandığı ehtimal edilir (Bax: Əzizxan Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası”. Bakı, 2007, s.67-68).

At zoolekseminin at adlarında (zoonimlərdə) ikinci komponent kimi çıxış edir: Qazlıq at, Qoñur at, Ağ-boz at və s. Birinci komponent kimi işlənmiş sözlər isə oronim (Qazlıq) və rəng bildirən (ağ, boz, qonur) vahidlərdən ibarətdir.

AT SÖZÜ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ DİGƏR İFADƏLƏRDƏ MƏNTİQİ MƏRKƏZ FUNKSIYASINDA

“Kitab”ın dilində işlənmiş onlarca atalar sözləri və məsəllərin, deyimlərin, eləcə də bir sıra ifadələrin yaranmasında at sözünün məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etməsi aydın şəkildə görünür. Bəzi nümunələri təqdim edirik:

At ayağı külük, ozan dili çevik olur - At ayağı iti, ozan dili çevik olur. O.Ş.Gökyayın fikrincə, bu atalar sözü “sözü toparlamaq, sürətləndirmək”¹ mənasında işlənmişdir. Bu fikir Ş.Cəmşidov tərəfindən də müdafiə olunur: “At ayağı külək (külüg – Ə.T.), ozan dili çevik olur” – atalar misalı işlədilir və bunun ardınca hadisə nəql edilir. Ozan dinləyiciyə, hüsurunda danışdığı şəxsə müraciətən hadisəni uzun təfsilata yol vermədən, artıq söz işlətmədən yığcam şəkildə nəql edir... kəskin psixoloji böhran zamanında hadisənin sürətini artırmaq məqsədilə istifadə edilir”². O.Ş.Gökyay və Ş.Cəmşidovun fikirləri “Kitab”ın mətnindən doğan məntiqi nəticələrdir. At işləməyə, ər ögünməyə – At işləməyə, ər öyünməyə. Bu məsələdə atın gücü, qüdrəti ərdən, qəhrəmandan üstün tutulur. Yeri gəlmişkən, qorqudşünaslıqda “at işləməyə, ər öyünməyə” məsələsinin “Das-tan”dan leytmotiv kimi keçdiyi xüsusi olaraq qeyd olunur.

At işlər, ər ögünər. Yayan ərin umırı olmaz – At işlər, ər öyünər... Atsız kişinin ümidi olmaz. Yuxarıdakı məsələnin təsdiq-də işlədilmiş forması kimi çıxış edir. Bu, həmin məsəllərin feli xəbərlərində daha aydın şəkildə görünür: işləməyə - işlər; ögünməyə – ögünər. Amma yuxarıdakı məsələdən fərqli olaraq, ikinci

¹ O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, s.246.

² Ş.Cəmşidov. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1977, s.133-134.

nümunədə “atsız kişinin ümidi olmaz” cümləsi işlənmişdir ki, bu da atın üstün mövqedə dayanmasını bir az da qüvvətləndirir.

Əriñ ağzın yeynisin at bilür – Ərin ağzının kəsərini at bilir. Burada qəhrəman və at münasibətlərinin yaxınlığı, hətta atın ərdən, insandan üstün tutulması aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

At yelisinə düşmək (...var qüvvətilə atınıñ yelisinə düşdi – Var qüvvəsi ilə atının yalına sərildi). Bu ifadə atın boynuna sarılaraq sürətlə sürmək mənasındadır.

Atını oynatmaq (at oynatmaq): Qırq yigit bədəvi atın oynatdı; Atın oynatdı, Qanturalınıñ üzərinə gəldi. Nümunələrdəki “at oynatmaq” ifadəsi atı ilə hünər göstərmək mənasındadır.

“Kitab”dan təqdim etdiyimiz atalar sözləri və məsəllər, deyimlər, eləcə də digər ifadələr qədim türk yazılı abidələrinin dili baxımından da səciyyəvidir. Məsələn, M.Kaşğarının “Divan”ında: Yund əti yıpar – At əti müşk kimi qoxar; Kuş kantanın, er atın (quş qanadı, igid atı ilə tanınar). “Oğuznamə”də: At binəndir, qılinc quşananındır. Uyansız ata binmə. Ata binmək can üstündə can bəsləməkdir.

“Kitab” və digər qədim türk mənbələrindəki atalar sözləri və məsəllərin tərkibində işlənmiş at sözü qədim türk tarixi və etnoqrafiyasının, ümumən türk mədəniyyətinin zənginliyini göstərir. Həm də bu tip obrazlı ifadələr məhz at sözünün assosiativliyi nəticəsində yaranmışdır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki “qıpçaqdilli xalqların (türk xalqlarının – Ə.T.) həyatında heyvandarlığın, xüsusilə dəvə, at, qoyun kimi ev heyvanlarının o qədər müstəsna rolu olmuşdur ki, onlar heyvanlar aləmini dərinədən müşahidə edə bilmiş və zaman keçdikcə bu müşahidə onların məişətinə yol tapmış və bunun nəticəsində də dil daşıyıcıları obrazlı – fonoloji əsasla söykənən leksik-semantik frazeoloji vahidlər yaratmışlar”¹.

¹ Q.Mahmudova. Türk dillərinin frazeologiyası. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. II cild, Bakı, 2009, s.149.

Atla bağlı atalar sözləri müasir türk dilləri üçün də səciyyəvidir. Həm də bu cür atalar sözlərinin əksəriyyəti “Kitab” və digər qədim türk mənbələrindən süzülüb gələn vahidlərdir:

Müasir Azərbaycan dilində:

At min, ad qazan
At alsan, başından, qız olsan saçından
Atını dost kimi saxla, düşmən kimi min
At yeriməklə, insan bilməklə
Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz
Atdı, arvatdı, papaqdı, kişiyyə urvatdı
Atı yolda, igidi zorda sınayarlar
At yerişindən, igid duruşundan tanınar
Atını əldən verən ismətini də itirər
Atı bir aya, insanı illərlə sınayarlar
At təpiyinə at dözər
At muraddır
At igidin qardaşıdır
At igidi darda qoymaz
At ölər meydan qalar, igid ölər ad-san qalar.

Müasir türkmən dilində:

At almankañ əyər al
At bolmak – taydan, yigit bolmak – soydan
At, dörd ayak bolsa da, büdrər
Atlı atını tanar
At – mırat
At özi yol tapar
Atını harlan – atasını harlar
At – yortuşda, qurt – yırtışda
At dostı – ata dostı
At ağnan yerdə toy bolar
Atı kişnən tərəfinə sür.

ATLA BAĞLI SÖZLƏR LEKSİK-SEMANTİK MÜSTƏVİDƏ

Ayğır. Erkək at, döllük at mənasında olan türk mənşəli ayğır sözü də “Kitab”da intensivliyi ilə fərqlənir: Baybörənin oğlıyçun bir dənjiz qulunu – boz ayğır aldılar. Bu cümlədə boz və ayğır sözləri apelyativ kimi (ümumi ad, ümumi söz) işlənmişdir. III “boy”un sonrakı hissələrində isə həm antroponimik modeldə ləqəb kimi (Boz ayğırlu Bamsı Beyrək), həm də zoonim kimi (...Boz ayğır bunda otlanub turar) işlənmişdir. Maraqlıdır ki, Baybörənin oğluna (Beyrək nəzərdə tutulur) III “boy”da ad verilir. Amma həmin antroponimik modelə II “boy”da da təsadüf edilir: ...Qazan bəgin yınağı, Boz ayğırlu Beyrək çapar yetdi. Bu isə “Kitab”ın “boy”larını bir-birinə bağlayan detallardan biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Ayğır zoolekseminə təkcə Boz ayğır yox, həm də Al ayğır, Qara ayğır, Təpəl qaşqa ayğır kimi zoonimlərdə də iştirak etmişdir. Ayğır sözü “Kitab”ın dilində işlənmiş Ayğırgözlü hidroniminin tərkibində birinci komponent kimi çıxış edir: ...eldən çıqub Ayğırgözlü suyundan at yüzdürən...

Ayğır sözünün zoonimik modellərdə dördüncü komponent kimi işlənməsinə də təsadüf olunur: Keçi başlu Keçər ayğır, Toğlu başlu Turı ayğır. Bu zoonimlərdə “keçi başlu” başı keçiyə bənzəyən, “toğlu başlu” isə başı toğluya bənzəyən mənasındadır.

Keçi başlu Keçər ayğır və Toğlu başlu Turı ayğır adlarını “Kitab” və “Koroğlu” dastanı müstəvisində nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, Baniçiçəyi Beyrək üçün diləməyə gedən Dədə Qorquda Bayındır xanın tövləsindən iki at verirlər: “Bari Bayındır xanın tövləsindən eki şahbaz yügrək at gətürüj. Bir Keçi başlu Keçər ayğırı, bir Toğlu başlu Turı ayğırı”. Deməli, “Kitab”ın baş qəhrəmanı Dədə Qorqud iki məşhur atla birlikdə

təqdim olunur. Bu atlardan birinin – Turı ayğırın nisbətən zəif, digərinin – Keçi başlı Keçər ayğırın isə daha güclü olması “Kitab”da aydın şəkildə ifadə edilir: Toqlu başlı Turı ayqır yoruldu; Dədə Qorqud Keçi başlı Keçər ayğıra sıçradı, bindi. Bu cür detallar “Koroğlu” eposu baxımından da səciyyəvidir. Birincisi, dastanın baş qəhrəmanı Koroğlunu Qırat və Düratsız təsəvvür etmək mümkün deyil. İkincisi, Koroğlunun əsas zərbə qüvvələrindən olan Qırat və Düratın Həsən xanın ilxısından olması eposdan xüsusi xətt kimi keçir. Üçüncüsü, eposda Qırat tayı- bərabəri olmayan, çox güclü atdırsa, Dürat nisbətən zəif və gücsüzdür. Dördüncüsü, Dədə Qorqud ən kamil ozandırsa, Koroğlu da ustad aşiq statusundadır. Bununla yanaşı, folklorşünaslıqda Qırat və Dürat zoonimlərinin “Kitab”dakı Ayğır at və Turu (Duru) at adları ilə tək cə forma deyil, həm də semantika baxımından yaxınlığı göstərilir. Məsələn, Fikrət Xalıqov yazır: “Ayğır at ay və qır hissələrindən ibarət olmaqla mənaca Qırat leksemi ilə uyğunlaşır. Bu da bizə işıqın, odun türk xalqlarının həyatında təsadüfi rol oynamadığını deməyə imkan verir”¹. Yaxud müəllif E.Əzizovun Qırat “tünd, boz at”, Dürat isə “tünd kəhər at” mənasındadır – fikrini təqdim etdikdən sonra yazır: “...coğrafi termin olan bozqır “boz torpaq” leksik vahidinin tərkibindəki qır sözü Qırat zooniminin mənasının əsasında durur. Atın rənginin torpağın rəngi ilə müqayisəsi bütün yaranmışların əzəli olan torpağa məhəbbətlə izah oluna bilər. Həm Qıratın, həm də Düratın su ilə bağlı mifoloji doğumu onların adlarının torpaqla müqayisəsi üçün əsas hesab edilə bilər. Dürat isə qırla müqayisədə bir qədər açıq, daha dəqiq, duru rəngli olması ilə bağlı verilən addır”².

Yuxarıda qeyd olunan fikirlərə, eyni zamanda mövcud tədqiqatlara istinad etməklə aşağıdakı nəticələri söyləmək olar:

¹ F.Xalıqov. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı, 2009, s.52.

² Yenə orada, s.216.

Dədə Qorqud və Koroğlu baş qəhrəmanlardır;

Dədə Qorqud və Koroğlu – hər ikisi həm də ozan-aşıq statusundadır;

Dədə Qorquda verilən Keçi başlu Keçər aygır və Toğlu başlu Turu aygır Bayındır xanın tövləsindəndirsə, Koroğlunun atları – Qırat və Dürat Həsən xanın ilxısındandır. Yəni hər iki eposda atların sahibi əslində xanlardır (Bayındır xan və Həsən xan);

“Dədə Qorqud kitabı”ndakı Keçi başlu Keçər aygır və “Koroğlu” eposundakı Qırat tayı-bərabəri olmayan atlardır;

“Dədə Qorqud kitabı”ndakı Toğlu başlu Turu aygırla “Koroğlu” dastanındakı Dürat nisbətən zəif və gücsüz atlardır;

“Dədə Qorqud kitabı”ndakı Keçər aygır və Turu aygır (Duru) zoonimləri ilə “Koroğlu” eposundakı Qırat və Dürat vahidləri forma və semantika baxımından eyni yuvaya daxil ola bilər (sonrakı səhifələrə bax!).

Dədə Qorqud Beyrəyə, Koroğlu da Gürcüoğlu Məmmədə qız almaq üçün elçilik edir.

Təqdim etdiyimiz detallar “Koroğlu” eposunun “Dədə Qorqud kitabı”na yaxınlıq dərəcəsini təsdiqləyir: “...türkün mə-nəvi dünyasının mənəviyyat faktları sonrakı çağlarda paylanır. Özü də məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarında bu, əsas istiqamət kimi görünür. Daha doğrusu, dastanın ağırlıq nöqtəsinə çevrilir. Ancaq ümumilikdə qəhrəmanlıq “Dədə Qorqud” dastanı tipində “Koroğluya ötürülür”¹. Bu cür ötürülmə Bamsı Beyrək və Koroğlu obrazlarının oxşarlığında da aydın şəkildə görünür. Qeyd edək ki, həmin ötürülməni yalnız Boz aygır və Qıratla məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, Beyrək və Koroğlu obrazlarının oxşarlığını təsdiqləyən detallar çoxdur. Bu mənada aşağıdakılara diqqət yetirək:

¹ M.Allahmanlı. Qədim türk dastanları hadisə və motiv oxşarlığında. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplusu, I. Bakı, 2006, s.35.

Bamsı Beyrək III “boy”un qəhrəmanıdır, ən güclü döyüşçüdür. Koroğlu da bütövlükdə eposun baş qəhrəmanıdır, yenilməz döyüşçüdür;

Bamsı Beyrək təkcə döyüşçü yox, həm də ozandır. Koroğlu da döyüşçü və ozan-aşıq statusundadır;

Beyrəyin Boz aygırı adi at deyil, dəniz qulunudur, Koroğlunun Qırat və Düratı da dəniz ayğırından əmələ gəlmişdir;

Beyrək Boz aygırı, Koroğlu da Qıratı tərifləyir. Koroğlunun dilindən verilmiş “...At iyidin qardaşdır” kimi misralar semantika baxımından Beyrəyin dilində işlənmiş “At deməzəm saña qartaş deyərəm, Qartaşından yeg! misralarının məntiqi davamıdır;

Beyrəyin yayı, Koroğlunun misri qılıncı sirli-sehirlidir;

Hər ikisinin atası kor olmuşdur: Beyrəyin atası Baybörənin gözləri ağlamaqdan tutulmuşdursa, Koroğlunun atası Alı kişinin gözlərini Həsən xan çıxartdırmışdır.

Hər iki ata (Baybörə və Alı kişi) gözlərinin açılması arzusunda. Baybörənin gözləri Beyrək dustaqlıqdan qayıtdıqdan sonra açılır: Oğlum idigin andan biləyim, sırça parmağını qanat-sun, qanını dəstmalə dürtsün, gözümə sürəyin; açılacaq olursa, oğlum Beyrəkdir!” – dedi... Dəstmalə gözinə silcək, allah-təalanın qüdrətilə gözi açıldı. Arxaik düşüncəyə, mifə görə, Alı kişinin də gözləri açılmalı idi. Amma bu, bir təsadüf nəticəsində baş vermir: ...Ulduzlar gəlib düz Qoşabulağın üstündə toqquşdular. Ulduzların toqquşmasından Qoşabulaq daşdı. Ağ köpük adam boyu qalxdı. Rövşən köpükdən bir qab doldurub başına tökdü, bir qab da doldurub içdi. Təzədən bir də qabı doldurmaq istəyəndə baxdı ki, ey dadi-bidad... köpük hayanda idi. Bulaqlar yenə də elə durulub, elə durulub ki, elə bil göz yaşıdır axır. Rövşən bir başına, bir dizinə vurdu. Ancaq hara çatacaq... Qabı da götürüb kor-peşman geri döndü, əhvalatı atasına danışdı... Alı kişi bir ah çəkib dedi: - Mənim gözlərimin dərmanı o köpükdə idi. O da ki ələ gəlmədi. Rövşənin dərdi bir idi,

beş oldu”. Deməli, oğluna işıq anamlı Rövşən adını verən Alı kişinin özü dünya işığına həsrət qalır. Amma bu da var ki, oğlu Rövşən Koroğlu kimi tanınır, Koroğlu kimi məşhurlaşır, mənəvi dünyası hamıdan işıqlı, hamıdan zəngin olur. N.Cəfərovun araşdırmalara istinadən söylədiyi fikirlər də dediklərimizi arqumentləşdirir: “Koroğlu adında da nə isə mifik-ilahi, qoruyucu bir qüvvə vardır. Bir sıra folklorşünaslar “Koroğlu” adının bilavasitə mifoloji məzmununa malik “Qoroğlu” adından törədiyi (“ışıq”–qaranlıq oppozisiyası) fikrindədirlər. Koroğlunun gənclik adı Rövşən (farsca: İşıqlı) də, şübhəsiz, bu halda “qaranlıqdan doğulan işıq” mif-obrazının tədqiqatçıların yadına təsadüfi düşmədiyini, mülə-hizənin elmi məzmun daşdığını göstərir”¹.

“Dədə Qorqud kitabı”ndakı qəhrəmanları Koroğlu obrazı ilə müqayisə edən Ş.Cəmşidov bir sıra tədqiqatçıların fikirlərini saf-çürük edərək daha çox M.Təhmasibə və H.Araslıya müraciət edir. Məsələn, H.Araslının belə bir qarşılaşdırmasını təqdim edir: ...bığını qulağının dibində yedi kərə düyən Qaragünə Koroğluya oxşayır; Banıçəyinin toyunda aşpazı vurub yıxan, qazanları boşaldıb gedən, yeməyi nataraz şəkildə yeyən Beyrəyin hərəkətləri eynilə Koroğlunun Toqat səfərində, Keçəl Həməzinin toyunda göstərdiyi hərəkətlərlə təkrar olunur və s. Bu cür detalları xüsusi olaraq vurğulayan müəllif yazır: “...Qaragünə, Qanturalı, Əmən, Beyrək, Səgrək, Aruz Qoca, Baybecan və b. “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının hər birində Koroğluya xas olan bir sifət vardır. Məsələn, ...Qalın Oğuz bəylərini bir-bir atından yıxıcı Qazlıq qoca oğlu bəy Yeynək, ...uzun baldırları incə, Qazan bəyin dayısı at ağızlı Aruz qoca, acığı tutanda bığlarından qan çıxan, Bığı qanlı Əmən və b. qəhrəmanlar bütün görkəmləri, zahiri görünüşləri ilə Koroğlunu

¹ N.Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı, 1999, s.140.

xatırladır. Koroğlunun “İstanbul səfəri” Qanturalının Trabzon səfərinə oxşayır və s...”¹.

Yuxarıdakı qeydlər bir daha təsdiq edir ki, “qəhrəmanlıq və ozanlıq müstəvisində Bamsı Beyrək “Koroğlunun, sələfidir”². Bütövlükdə isə “Koroğlu” ilə “Dədə “Qorqud” arasında elə qırılmaz semantik-struktur əlaqə vardır ki, həmin əlaqəni etiraf etmədən Azərbaycan “Koroğlu”sunun nəinki genezisini, heç tipolo-giyasını da müəyyənləşdirmək mümkün deyildir”³. Bu fikirlərin müəllifi N.Cəfərov “Dədə Qorqud” eposu ilə “Koroğlu” arasındakı uyğun ideya-məzmun və poetik forma xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən oxşar cəhətləri 15 istiqamətdə qruplaşdırmışdır. Müəllifin fikirlərini tezislər şəklində təqdim edirik: 1. “Dədə Qorqud” türk mənşəli Azərbaycan xalqının, “Koroğlu” isə Azərbaycan millətinin təşəkkülü ərəfəsində formalaşmışdır; 2. “Dədə Qorqud” qəhrəmanları kafirlərin, “Koroğlu” qəhrəmanları isə müxənnət xanların, paşaların üzərinə yürüşə gedirlər; 3. Oğuz cəmiyyətinin başçısı Bayındur, Çənlibel cəmiyyətinin başçısı isə Koroğludur; 4. “Dədə Qorqud”da igidlər kafir qızları ilə evlənilərsə, “Koroğlu”da da dəlilər xanların, paşaların qızlarını alıb Çənlibelə gətirirlər. 5.“Dədə Qorqud”da Oğuz igidləri, “Koroğlu”da da Çənlibel dəliləri qeyri-müsəlman həyat tərzini keçirir, şərab içirlər; 6. “Dədə Qorqud”dakı kimi “Koroğlu”da qəhrəmanlar ova gedir, yeyib-içib dincələrkən düşmən onları əsir alır, sonra gəlib həmin əsirləri xilas edirlər; 7. Oğuz igidləri də, Koroğlu dəliləri də şücaət, hünər göstərsələr də, özlərini öymürlər; 8. “Dədə Qorqud”da və “Koroğlu”da qadınlar at minib, döyüşə girir, mərdlik göstərirlər; 9. Hər iki eposda qəhrəmanlar atları,

¹ Ş.Cəmsidov. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1977, s.157.

² M.Allahmanlı. Qədim türk dastanları hadisə və motiv oxşarlığında. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplusu, I. Bakı, 2006, s.33.

³ N.Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı, 1999, s.123.

silahları ilə fəxr edirlər; 10. “Dədə Qorqud” kimi “Koroğlu”da vahid süjet əsasında qurulmamışdır, ayrı-ayrı yürüşlərin təsvirinə həsr olunmuş süjetlər yığılaraq dastan mətnini təşkil edir; 11. Hər iki eposun poetik strukturu elədir ki, ...sonsuz həcmdə böyümək, yeni süjetlərlə zənginləşmək imkanı var; 12. “Dədə Qorqud”da, həm də “Koroğlu”da islama qədərki inamlar kifayət qədərdir; 13. Hər iki eposda hadisələr Azərbaycan-canda və Şərqi Anadolu da baş verir; 14. Hər iki eposun Türkünstanla bilavasitə genetik əlaqəsindən bəhs edilir; 15. “Dədə Qorqud”, həm də “Koroğlu” bir neçə dəfə yazıya alınmış, Azərbaycan yazı dilinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir¹. Bu qeydlər bir daha təsdiq edir ki, “Kitab” və “Koroğlu”dakı at və qəhrəman obrazlarının oxşarlığı təsadüfi olmayıb, bütün parametrlərinə görə eyni xətdə birləşir. Bu da Keçi başlu Keçər ayğırla Qıratın eyni semantik şaxədə izah olunmasını şərtləndirən detallardan biridir.

Qulun. Türk mənşəli, körpə at, dayça mənasında olan qulun sözü “Kitab”da 12 dəfə işlənmişdir: Bir *qulun* olmazmı olur? Digər tərəfdən, “Kitab”da qulun sözü əsasında yaranmış “kiçik day” anlamlı quluncuq (Quluncuğu kişneyib belə keçdi) və “day vermək” anlamlı qulun vermək (Şahbaz atın qarımışdı, qulun verdi, axır!) leksik vahidlərinə təsadüf olunur. Qeyd edək ki, Baniçiqəyin dilindən verilmiş sonuncu cümlədə konkret olaraq qulun vermə (day vermə) mənası ifadə olunmur, daha doğrusu, məcazi mənədadır, tabunu xatırladır. Həmin cümlə (...qarımışdı qulun verdi), eyni zamanda ona oxşar olan cümlələr (Qızıl dəvələrin qarımışdı, köşək verdi, axır!..) sintaktik bütöv daxilində “Beyrək gəldi” (On altı yıllık həsrətin – oğlun Beyrək gəldi, axır!) cümləsini qüvvətləndirməyə xidmət edir. Başqa sözlə desək, müqayisə məqsədilə işlədilmiş həmin tip cümlələr “Beyrək gəldi” cümləsinin hazırlıq mərhələsini təşkil

¹ N.Cəfərov. Eposdan kitaba, Bakı, 1999, s.125.

edir. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, Banıçıçək şad xəbəri Beyrəyin ata-anasına birbaşa yox, müqayisələr kontekstində çatdırır. Bu da bir tərəfdən, “nişanlım gəldi” cümləsinin dilə gətirilməsinin çətinliyi ilə, digər tərəfdən isə Beyrəyin ata-anasını həyəcanlandırmamaqla bağlıdır. Deməli, sintaktik bütövün son hissələrində “...qarımışdı qulun verdi” cümləsinin işlədilmə səbəbi məlum olur, tabu açılır. Yeri gəlmişkən, “Kitab”da “Şahbaz atıq qarımışdı, qulun verdi” tipli cümlələr qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Məsələn, kafirin dilində işlənmiş “Qarıcıq anağı gətürmüşüz, bizimdir, Saşa verməziz, Yayxan keşiş oğluna verəriz, Yayxan keşiş oğlundan oğlı toğar” cümlələri semantika baxımından reallığı ifadə etmir, Oğuz igidlərini aşağılamaq, sındırmaq üçün işlədilmişdir. Qaraca çobanın dilindən kafirə ünvanlanmış sintaktik bütövün son cümləsi isə semantika baxımından tamamilə realdır. Amma bu reallığın ifadəsi yenə də tabulardan sonra gəlir. Dəqiq desək, “Şahbaz-şahbaz atlar Qarıyubdur qulun verməz” tipli ifadələr məhz “...Qazanın anası Qarıyubdur oğul verməz” cümləsi ilə açılır, doğmaz, oğul verməz sözləri çətinliklə dilə gətirilir. E.Əlibəyzadə bu mətnə başqa müstəvidə yanaşır: “...insani keyfiyyətlər təbiət hadisələri ilə qarşılaşdırılır, fikir həyatın məntiqi ilə bədii şəkə salınır: Qazanın qoca, qarı anası qarımış, qarlı qara dağlarla, qurumuş suyu gəlməz qanlı-qanlı ırmaqlar, qarımış, qulun verməz Şahbaz-şahbaz atlarla, qarımış, köşək verməz qızıl-qızıl dəvələrlə müqayisə edilir... lakin bu qarşılaşdırmalarla qarımış ana qarımış dağlarla, qurumuş ırmaqlarla bağlanılır, beləliklə, dərin bir təsir yaradılır, qarşı tərəfə nifrət hissi gücləndirilir”¹. Müəllifin izahı birtərəfli olduğu üçün, daha doğrusu, kafirin dilindən verilmiş sintaktik bütövlə müqayisə edilmədiyini üçün mətnin semantik yükü ilə tam səsleşmiş.

¹ E.Əlibəyzadə. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, s.270.

Yaxud Uruz atası Qazan xana, anası Burla xatuna “Qaraquc atlar əsən olsa, qulun toğar” tipli cümlələrlə müraciət etdikdən sonra “Sən əsən ol, anam əsən olsun, Məndən yegrək qadir sizə oğul verər”, - deyir. Qazanın dilində də tabudan istifadə olunur. Belə ki, Qazan “biz qocayıq allah bizə oğul verməz” fikrini çətinliklə dilə gətirir. Bu həmin cümlədən əvvəl işlənmiş misralarda qabarıq şəkildə görünür: Dəvələr qarısı, nəsil verməz. Qarıcıq atlar qarısı, qulun verməz. Deməli, əsas fikir bir-başa yox, üstüörtülü şəkildə, həm də müqayisələr kontekstində verilir.

Qarşılaşdırmalar göstərir ki, qulun sözü “Kitab”da həm həqiqi (Baqdı gördi kəndünün dəniz qulunu Boz ayğır bunda otlanub turar), həm də məcazi mənada işlənmişdir: Bərü gəlgil, qulunım oğul! N.Cəfərov buradakı “qulunum oğul” ifadəsini atanın oğula müraciət formaları sırasında verməklə kifayətlənmişdir: “Atanın oğula müraciət formaları əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: Oğul!... Ay oğul!... Qulunum oğul!... Arslanım oğul!... Oğul, oğul, ay oğul!.. Canım oğul!...”¹. Mətnin semantik yükündən bəlli olur ki, “qulunum oğul” müraciətindəki qulunum sözü sevimli, körpə, gözəl mənasındadır: qulunum oğul – sevimli oğlum, körpə oğlum, gözəl oğlum. Maraqlıdır ki, həmin müraciət V.Bartoldun tərcüməsində “мой детеныш, сын!» (mənim körpə oğlum) şəklindədir. Deməli, atın (qulunun) oğula bərabər tutulması “Kitab”da aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

Qulan. “Kitab”da iki dəfə işlənmişdir: Kənjəz yerlər çəmənlərin qulan bilür... Qulanla sığın-keyikə qoşsı yurdım! F.Zeynalov və S.Əlizadə bu nümunələrdəki qulan sözünü “çöl eşşəyi” mənasında izah etmişdir². O.Ş.Gökyay isə qulan sözünün yabanı at mənasında işləndiyini göstərir və mənbələrə istinadən qeyd edir ki, qədim dövrlərdə qulanın yaşadığı bölgə

¹ N.Cəfərov. Xanım, hey! Bakı, 1999, s.270.

² Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s.130.

Ərəbistan, İran, Əfqanıstan, Orta Asiya... Qafqaz çölləri idi. Qulanın bu gün yaşadığı bölgə daha kiçikdir – Ön və Orta Asiyanın çöl və yarım çölləridir. Bu gün Türkmənistanın güneyində az miqdarda qalmışdır¹. Burada “qulan” sözünün Quba şivəsində “ikiyaşar dişi at” mənasında işləndiyini xatırlatmaq yerinə düşür.

Tay. Türk mənşəli, ikiyaşar at balası anlamlı “tay” sözünə “Kitab”da cəmi bir dəfə təsadüf olunur: Sarı gönlər görübən, taylar basan, Ög tamarın dəlübən qanın soran – Sarı gönlü daylar basan, Şah damarını dəlib, qanın soran. Maraqlıdır ki, sintaktik bütövdə üçüncü misrada işlənmiş “sarı gönlər” (sarı gönlü) söz birləşməsi həmin parçanın son misralarındakı Sarı tonlu (Sarı tonlu Selcan xatun) ləqəbi ilə səsləşir: Sarı gönlər (sarı gönlü) – Sarı tonlu (donlu). Dayla bağlı deyilmiş “...taylar basan, Ög tamarın dəlübən qanın soran” cümləsi isə semantika baxımından Basatın “boy”unda işlənmiş “at basubən qan sümürən” cümləsi ilə səsləşir ki, bu da Oğuz igidlərinin, daha dəqiqi, Basat və Qanturalını eyni xətdə birləşdirir.

Tay sözü müasir Azərbaycan dilində “day” formasındadır. Atalar sözlərimizdə də məhz həmin formada işlənir: Day at olunca, yiyəsi mat olar.

Yund. At,atlar, at sürüsü anlamlı, türk mənşəli “yund” sözünün “Kitab”da altı dəfə işləndiyi müəyyənləşdirilmişdir: Yundları ürkitdi, gətürüb qoruya qoydı. Bu söz (yund) “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrində (mətnin müasir şəklində) “day” sözü ilə əvəz edilmişdir: ... dayları ürküdü - qovdu, gətirib qoruğa saldı. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, türklərin 12 heyvan ili təqvimində illərdən birinin adı məhz yunddur. M.Kaşğarının “Divan”ında “yund yılı” şəklində verilmişdir.

İlqi. At sürüsü anlamlı ilqi (ilxı) sözünə “Kitab”da cəmi bir dəfə rast gəlinir: Gedərək kafəriñ ilqısına gəldi. At çobanı

¹O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, s.443.

anamlı ilqıçı (ilxıçı) sözü isə altı dəfə işlənmişdir: Oğuz xanın ilqıçısı gəlüb xəbər gətirdi... Nümunələrdəki ilqı və ilqıçı sözləri həqiqi mənədadır.

“Kitab”da atçılıqla bağlı işlənmiş digər sözlərə də təsadüf olunur. Məsələn, cilav (cilov), əyər (yəhər) uyan//üyən (yüyən), çilbər (yüyən), qusqun (quşqun), tuşağ//duşaq (buxov). Bu sözlərdən tusağ//duşaq və qusqun (quşqun) istisna olunmaqla qalanları əsasən həqiqi mənada işlənmişdir:

cilav (cilov) – At cilavsın döndərdi, gerü döndi;

əyər (yəhər) – Qazlıq atıma əyər salayım...;

uyan//üyən – “Bir əyər, bir uyan” – dedi. Qara eşək başına üyən ursan, qatır olmaz;

çilbər - ... atının çilbərini biləginə bağladı.

Tuşağ//duşaq. Türk mənşəli bu söz cidar, buxov anamlıdır. “Kitab”da iki yerdə müşahidə olunur: Ayağına ət tuşağın uruñ!.. Vəli maña sən yaman yerdə duşaq olduñ, oğul! Hər iki nümunədə məcazi mənədadır: birinci nümunədə evləndirmək, ikinci nümunədə isə buxov olmaq, mane olmaq mənəsidir. Yeri gəlmişkən, birinci nümunədəki “ət tuşağı” ifadəsi “Kitab”ın bir sıra nəşrlərində “at tuşağı” şəklində verilmişdir (M.Ergin və O.Ş.Gökyayın nəşrləri nəzərdə tutulur). Əslində isə “ət tuşağı” şəklində transkripsiya daha məqbuldur. Ona görə ki, həmin deyimin semantik yükü evləndirmək anamlı qədim oğuz məsəli ilə səsleşir: Ayağına ətdən buxov vurun¹. Maraqlıdır ki, bu tip məsəllərin mənə tutumu Azərbaycan dilinin qərb şivələrində bir sıra ifadələrdə mühafizə olunur. Məsələn, evləndirmək mənəsində ə:ğini cidarramax, ə:ğini kəndirrəməx` ifadələri işlədilir.

Qusqun (quşqun). Türk mənşəlidir, atın quyruğu altından keçirilən qayış mənəsidir, qoşmaq feli əsasında yarandığı ehtimal edilir. “Kitab”da yalnız məcazi mənada

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s.210.

işlənmişdir: Alplər içində bizi qusqunumuzdan balcığa baturduq. Maraqlıdır ki, quşqun sözü şivələrimizdə, məsələn, qərb şivələrinə ilkin forma və semantikasını eynilə saxlamaqdadır: Atı yəhərrəməx`, quşqunnu bərkitməx` lazımdı... Quşqunun boş qalsın!

Göründüyü kimi, quşqun sözü birinci cümlədə həqiqi, ikinci cümlədə isə məcazi mənada işlənmişdir.

At adları. Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitab”da qəhrəmanlar həm də atları ilə tanınır, at adları isə qəhrəmanların adlarına uyğunlaşdırılmış şəkildədir. At və qəhrəman obrazlarının paralelliyi “Kitab”ın poetik çəkisini qüvvətləndirən detallar içərisində xüsusi yer tutur. Bu mənada “Kitab”da rast gəlinən at adlarının hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Qarağuc. “Kitab”ın müqəddiməsində işlənmişdir: Qarağuca qıymayınca yol alınmaz... “Uşun qoca oğlu Səyrək bo-yu”nda Qaraquc şəklindədir. Qaraquc aygırın ürkdə gedər. S.Əlizadə “Kitab”da müxtəlif formalarda işlənən bu adla bağlı yazır: “Qarağuca HA-da (Həmid Araslının nəşri nəzərdə tutulur – Ə.T.) “Qaraqoca”, Er-də (M.Erginin nəşrində - Ə.T.) “Qızağuca”. H.Araslı bu sözün “at” mənasında işləndiyini qeyd edir (KDQ, B., 1978, s.15). Lakin KDQ-nin bu nəşrində həmin söz “qara qoç” kimi də getmişdir. Bizcə, “Qarağuc” sözü “qaracıq”ın metateza nəticəsində dəyişmiş variantıdır. Bütövlükdə bu söz KDQ mətnində üç mənada işlənmişdir: 1) At adı (xüsusi isim). 2) Qara camaatın, hamının mindiyi və minə biləcəyi at. 3) Yer adı (toponim). Burada ikinci mənada işlənib¹. Müəllif həmin sözü mətnin müasir şəklində “Qaracıq” şəklində sadələşdirmiş və belə bir şərh vermişdir: Qaracıq atın adı; qara camaatın mindiyi adı at. F.Xalıqov at adlarını xarakterik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırarkən “Kitab”dan belə bir nümunə verir:

¹ S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s.225-226.

Qaraqoç at¹. Deməli, F.Xalıqov Qarağuc deyil, Qaraqoç variantını əsas götürür. S.Əlizadənin iki fikrini qarşılaşdıraraq: “Bizcə, “Qarağuc” sözü “qaracıq”ın metateza nəticəsində dəyişmiş variantıdır”; “Qaracıq atın adı; qara camaatın mindiyi adı at”. Müəllifin ikinci fikri yerinə düşmür. Belə ki, -cıq morfeminin əzizləmə deyil, kiçiltmə çalarını əsas götürərək, Qaracıq adını yalnız “qara camaatın mindiyi at” kontekstində izah etmək yerinə düşmür. Fikrimizcə, Qarağuc at adının məhz “Qaraqoç”la əlaqələndirilməsi daha inandırıcı görünür. Çünki Qarağuc adı “Kitab”dakı digər at adları ilə eyni semantik şaxədə birləşir. Məsələn, “Keçi başlu Keçər aygır” zoonimik modelində “keçi başlu” başı keçiyə bənzəyən, yaxud “Toğlı başlu Turı aygır” modelində “Toğlı başlu” başı toğluya bənzəyən mənasındadır. Qarağuc (Qaraqoç at) adında da başı qara qoça bənzəyən mənası real görünür. Bu isə belə bir modeli bərpa etməyə imkan verir: Qara qoç başlı at. Buradakı “başlı” sözünün ellipsisə uğraması türk dillərində mümkün hadisələrdəndir. Bu mənada “Qarağuc” adı at deyil, hətta Dədə Qorqudun mindiyi ikinci atdan – Toğlı başlu Turı ayğırdan da güclüdür. Bu fikrin düzgünlüyü isə öz təsdiqini ən azı “qoç toğludan güclüdür” tezisində tapır. “Qoç döyüşünə qoç dözər” atalar sözü, eləcə də qoç sözünün igid, qoçaq kimi mənaları da (Qoç Koroğlu) dediklərimizi arqumentləşdirir.

Qarağuc (Qaraqoç) at adının başqa müstəvilərdə təhlili də yuxarıdakı izahlarla üst-üstə düşür:

“Kitab”ın müqəddiməsindəki atalar sözlərinin “boy”lardan doğan məntiqi nəticələr olması qorqudşünaslıqda xüsusilə vurğulanır. Bu mənada müqəddimədə işlənmiş Qarağuc, eləcə də Qazlıq at adları “boy”lardakı Boz aygır, Qonur at, Qara aygır və s. kimi vahidlərin ümumiləşdirilmiş adı kimi çıxış edir. Deməli, Qarağuc adı at deyil, əksinə, daha güclü, daha qüvvətli

¹F.Xalıqov. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı, 2009, s.215.

at mənasındadır. Yaxud “Qarağuca qıymayınca yol alınmaz” atalar sözündən sonra verilmiş “Böyük, iti, polad qılıncı çalmanınca döyüş bitməz” cümləsinin semantik yükü Qarağucun güclü at olduğunu söyləməyə imkan verir. Bu, həmin cümlələrdə inkarda işlənmiş sözlərin təsdiq variantında daha aydın görünür: Qarağuca qıyınca yol alınar; Böyük, iti, polad qılıncı çalınca döyüş bitər. Bununla yanaşı, ikinci nümunədə qılınc sözündən əvvəl işlənmiş böyük, iti, polad sözləri birinci nümunədəki Qarağuc adının da atributları kimi çıxış edir.

Qazlıq at. Müqəddimədə (Sarb yürükən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz, binincə binməsə, yeg!) və “boy”larda işlənmişdir: Qazanın dilində - Qazlıq atın bütün binən Nə yigitsən, adın nədir, degil maña! Burla xatunun dilində - Qazlıq atımdan enməyincə. Dirsə xanın xatununun dilində: Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə... Digər tərəfdən, Qazlıq at Qanturalının (Baba, yelisi qara Qazlıq atuma əyər salayım...), həm də Bəkilin atı kimi təqdim olunur: Yelisi qara Qazlıq atın bütün bindim. Müqayisələr göstərir ki, Qazlıq at “boy”larda bir neçə qəhrəmana məxsus at kimi xüsusi olaraq vurğulanır. Deməli, Qazlıq ata olan sevgi, Qazlıq at müqəddəsliyi təkcə müqəddimədə yox, həm də “boy”larda aydın şəkildə ifadə olunmuşdur.

M.Seyidov “Qazlıq dağı” oronimini araşdırarkən V.V.Bartoldun “boylardakı Qazlıq dağı Qafqaz dağıdır”, yaxud Ə.Dəmirçizadənin “Qafqaz” sözü dağ mənasında olan qaf sözü ilə tayfa adı “qaz” (“qas”) sözlərinin “qaslar dağı” mənasına birləşməsindən başqa bir şey deyildir” fikirlərini saf-çürük edir, öz mülahizələrini məhz bu cür tədqiqatlar kontekstində təqdim edir: “Qazlıq dağı – uca, yüksək, yüksəklik dağı deməkdir. “Qaztağ” adlı dağ Yenisey yaxınlığındadır. Bu dağdamı öz adını Qara dəniz sahilində yaşayan qaz//qas qəbiləsinin adından almışdır? Əlbəttə, yox ...Qaztaq və Qazlıq türk dilləri ilə bağlıdır. “Qazlıq dağı” “Qafqaz”ın tərcüməsi deyildir. Bu dağ adı müstəqil yaranmışdır. “Qafqaz” dağının tərkibindəki qaz//qas

“uca”, “yüksək” anlamında olan türkdilli (türk mənşəli – Ə.T.) sözdür”¹. “Yelisi qara Qazlıq at” zoonimik modelindəki sözlərin hamısı türk mənşəli vahidlərdir: “yelisi qara” qeyri-müəyyən təyini birləşmədir, müasir ədəbi dilimizdə qarayallı mənəsindədir, zoonimik modeldə bədii təyin kimi çıxış edir; Qazlıq oronim əsasında yaranmış zoonimdir, at isə zooleksemdir.

Boz at. Birinci “boy”da müşahidə olunur: Boz atlu Xızır mağa gəldi. “Boz atlu Xızır” antroponimik modeli bütövlükdə I növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Xızır adından əvvəl işlənmiş “Boz atlu” ləqəbi qeyri-müəyyən təyini birləşməni xatırlatsa da, I növ təyini söz birləşməsi modelindədir. Belə ki, birləşmənin ikinci tərəfindəki –lı şəkilçisi ellipsisə uğrayarsa, birləşmənin tərəfləri arasında məna əlaqəsi itməz, əksinə, daha aydın görünər: boz atlu – boz at. Digər tərəfdən, bu antroponimik modeldə ləqəb kimi çıxış edən “Boz atlu” vahidi məhz zoonim əsasında yaranmışdır: Boz at (zoonim) + lı = Boz atlu (ləqəb). “Kitab”dakı Boz ayğır və “Qaçaq Nəbi” dastanındakı Boz at zoonimləri bərpa etdiyimiz Boz at adının məntiqi davamıdır.

Qonur at. Oğuz igidi Qazanın atının adıdır: Qonur atın mahmuzladı. Qazan və Qonur at adlarındakı ilk səslərin (q-q) alliterasiyasını qəhrəman və atı kontekstində nəzərdən keçirmişik. Burada isə yalnız “Qonur at” zoonimik modelindən bəhs edəcəyik. İlk olaraq qeyd edək ki, zoonimik modeldəki hər iki söz türk mənşəlidir: rəng anlamlı qonur (qonur) sözü və at zooleksemi. Şabalıd rəngli, aşıq-qəhvəyi anlamlı qonur sözünü daha geniş müstəvidə təhlil süzgəcindən keçirən F.Xalıqov yazır: “Kəhər leksik vahidi həm ədəbi dildə, həm də şivələrdə qəhvəyi rəngin açıq forması kimi təsəvvür olunur...”Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında (dastanında – Ə.T.) adı çəkilən

¹ M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.409-410.

Qonur at zoonimi “Koroğlu” dastanındakı “Kəhərnişan madyan zooniminə sinonim leksik vahid hesab edilə bilər. Ümumiyyətlə, rənginə görə adlandırma xüsusiyyətlərinə türkdilli xalqların folklorunda çox təsadüf olunur. Dastandakı Boz aygır, “Qaçaq Nəbi”dəki Boz at zoonimləri də eynimənalı leksik vahidlərdir”¹. Müəllifin qeydləri, həmçinin Boz atlu Xızır antroponimik modelindəki “Boz at” zoonimi bir daha təsdiq edir ki, Boz at adı qədim türk mifik təfəkküründən süzülərək bu günümüzdə ötürülüb. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, qonur apelyativi təkcə at adlarında yox, həm də antroponimlərdə müşahidə olunur: Qoşur qoca – Aruzuş bir çobanı vardı. Qoşur qoca Sarı çoban deərlərdi. Bu da at və insan, at və qəhrəman münasibətlərindəki yaxınlıq və doğmalığı əks etdirən detallardan hesab oluna bilər.

Qaragöz. “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da Qazan xanın atının adı kimi təqdim olunur: Qaragöz atın belinə yatan Qazan! Bu ad H.Araslının tərtib etdiyi “Kitab”da “Qonur” şəklindədir. Mürəkkəb quruluşlu Qaragöz zooniminin hər iki komponenti türk mənşəlidir: qara, göz. M.Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanları” əsərindəki Qaragöz adlı atın məşhurluğu poetik şəkildə ifadə edilir. Hətta atın gözləri Bela adlı gözəl bir xanımın gözlərindən əskik hesab olunur: ...qapqara bir kəhərdi, ayaqları da incə, gözləri isə Belanın gözlərindən heç də əskik deyildi; bu atda nə qədər güc vardı!.. M.Lermontovun yaratdığı Qaragöz obrazı (at adı nəzərdə tutulur) formaca “Kitab”dakı Qaragöz adı ilə səsləşirsə, məzmunca Beyrəyin Boz aygırını ilə eyni xətdə birləşir.

Boz aygır. Beyrəyin atının adıdır. Birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan bu zoonimik vahidin hər iki komponenti türk mənşəlidir: boz (sifət), aygır (isim). “Kitab”da “Boz aygır” şəklində işlənmə formasına dörd dəfə təsadüf

¹ F.Xalıqov. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı, 2009, s.214.

edilir: Boz ayğır dəxi Beyrəgi görüb tayandı... Boz ayğır zooniminin Beyrəyin ləqəbi funksiyasında çıxış etməsinə rast gəlinir ki, bu da qəhrəmanla atının eyni səviyyədə tutulmasını, qəhrəmanın həm də atı ilə tanınmasını şərtləndirir. Bamsı Beyrək antroponimik modelində “b” səsinin alliterasiyasının bütövlükdə “boy”un poetik strukturunu əhatə etməsini geniş şəkildə izah etmişik. Burada bəzi detalları xatırlatmaqla kifayətlənirik: Beyrək–Baybörə (atası), Beyrək-Banıççək (nişanlısı), Beyrək-Boz ayğır (atı) ... (Bax: Əzizxan Tanrıverdi. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları. Bakı, 2009).

“Kitab”da Boz ayğır zoonimi Beyrəklə bağlı olan antroponimik modellərdə üç dəfə Boz ayğır (Boz ayğurlu Beyrək çapar yetdi...), bir dəfə Boz ayğır (Boz ayğır) şəklində verilmişdir: Sən oğlunu Bamsam deyü oxşarsan; bunun adı Boz ayğır Bamsı Beyrək olsun! Heç şübhəsiz ki, “ayğır” sözündəki –lıq şəkilçisi sifət düzəldən –lı⁴ şəkilçisinin qədim forması olub, Orxon-Yenisey abidələrindəki –lig şəkilçisi ilə eyni xətdə birləşir: Orxon-Yenisey abidələrində - biliglik (bilikli), küçlüg (güclü); “Kitab”da – ayğır (ayğır). Bu fakt xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Birincisi, “Kitab”ın üzünü daha qədim əlyazmadan köçürüldüyünü təsdiqləyir. İkincisi, dil tariximiz üçün tutarlı faktdır. Belə ki, türkologiyada sifət düzəldən –lı⁴ şəkilçisinin “Kitab”da tam sabitləşmiş vəziyyətdə olduğu, həm də intensiv şəkildə işləndiyi qeyd olunur: börklü, hünərli, ərđəmli ... “Kitab”da “ayğır” sözündə işlənən –lıq şəkilçisi isə bu morfemin müvaziliyini, daha dəqiqi, tam diferensia-siyaya uğramamış vəziyyətdə olduğunu təsdiqləyir: –lıq//–lı⁴.

Keçi başlu Keçər ayğır. “Kitab”da iki dəfə işlənmişdir. Bayındır xanın tövləsindən Dədə Qorquda verilmiş iki atdan birinin adıdır. “Keçi başlu Keçər ayğır” zoonimik modelindəki “keçi başlu” ifadəsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki at başının keçi, qoyun, maral, dovşan kimi heyvanların başına bənzədilməsi qədim türk tarixi və etnoqrafiyası baxımından səciy-

yəvidir (bu cəhət bir sıra mənbələrdə aydın şəkildə göstərilir). Digər tərəfdən, “keçi başlu” söz birləşməsinin semantik tutumu “Kitab”dakı sintaktik bütövlər müstəvisində də öz həllini tapır: “...Altundağı alaca atın nə ögərsən? Ala başlu keçimcə gəlməz maña!” Bu misralarda “ala başlu keçinin” kafirin “alaca” atından güclü olması aydın şəkildə ifadə edilir. “Kitab”dakı başqa mətnə diqqət yetirək: Dədə Qorqud göstəki üzdi. Turmadı, qaçdı. Dəli Qarçar ardına düşdi. Toqlı başlu Turı ayqır yoruldu. Dədə Qorqud Keçi başlu Keçər ayğıra sıçradı, bindi. Burada yorulan atın “toqlı başlı...”, güclü atın isə “keçi başlu...” olduğu birbaşa ifadə edilir. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, “keçi başlu” atda keçinin, “toqlu başlu” atda isə toğlunun gücü, daha dəqiqi, səciyyəvi cəhətləri metaforikləşdirilmişdir: keçi sıldırım qayalarda sıçraya-sıçraya gəzir, sürünün qabağında gedir, toğluda isə bu xüsusiyyətlərin heç biri yoxdur. Deməli, “keçi başlu...” və “toqlı başlu” vahidlərindəki məcazilik birbaşa reallığa, konkret desək, real hərəkətə söykənir.

“Keçi başlu Keçər ayğır” zoonimik modeli mürəkkəb quruluşlu söz birləşməsi formasındadır, daha dəqiqi, burada iki söz birləşməsinin sintezi müşahidə olunur: təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə (keçi başlu), birinci növ təyini söz birləşməsi (keçər ayğır). “Keçər ayğır” söz birləşməsi iti sürətə malik at mənasındadır. Deməli, “Keçi başlu Keçər ayğır” at adındakı vahidlər təkə forma deyil (“k” samitinin alliterasiyası nəzərdə tutulur: keçi-keçər; k-k), həm də semantika baxımından bir-birini tamamlayır: keçi başlu (güclü at), keçər ayğır (iti sürətə malik at). Bir cəhəti də qeyd edək ki, “keçər ayğır” birləşməsi “keçi başlı”nın məntiqi davamı kimi çıxış edir.

Toqlı başlu Turı ayğır. Qeyd olunduğu kimi, Bayındır xanın tövləsindən Dədə Qorquda verilmiş ikinci atın adıdır. Əlavə edək ki, Yeynəyin atının adı da Turu ayğırdır. “Toqlı başlu Turu ayğır” zoonimik modelindəki sözlərin hamısı türk

mənşəlidir (toqlı, başlu, turı, ayğır). Burada da təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə ilə birinci növ təyini söz birləşməsinin sintezi müşahidə olunur. “Toqlı başlu” birləşməsinin semantik yükündən bəhs etmişik (əvvəlki səhifələrə bax!). “Turu ayğır”la bağlı deyilmiş fikirləri saf-çürük etdikdə isə bəlli olur ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti, demək olar ki, eyni nəticələri söyləmişlər. Bəzi fikirləri təqdim edirik: “...Duru ayğır və “Qaraoğlu” dastanındakı Qor at “Koroğlu” dastanındakı Qırat və Dürat (bu, “Duru at” adının qısaldılmış və fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır) adlarına uyğun gəlir. Duru ayğırın meydana gəlməsi haqqında folklorda bir məlumat olmasa da, Qor at dərya atından–oddan–alovdan törəmişdir. Qırat və Dürat da dərya atı cinsindəndir”¹. M.H.Təhmasibin fikrincə, “Qırat – “od at” deməkdir. At qədim təsəvvürdə çox zaman dörd ünsürlü, yəni ab-atəş-xak-badla əlaqələndirilmişdir. Od-atəş-ildırımın da zoomorf surətdə olduğu kimi qaranlıqla, eləcə də yağışla, su ilə bağlı olduğu məlumdur...”² (bu sitatı “Turu ayğır” zooniminə görə təqdim etdik). E.Əzizova görə, Qırat “tünd, boz, boz at”, Dürat isə “tünd kəhər at” mənasındadır³... M.Seyidov yazır: ... bunlar elə-belə atlardan deyil. Bunlar dərya atından əmələ gəliblər... dağ tanrısının atının “Qırat” adlanması çox təbiidir. “Qırat” – “dağın”, “ucalığın atı, yəni “dağ tanrısının atı” deməkdir...”⁴. Q.Cəfərov “Qırat”la bağlı bir sıra müəlliflərin, xüsusən də M.H.Təhmasib, E.Əzizov kimi alimlərin fikirlərini qəbul etmir, əksinə, M.Kaşğarının (qır at – qır rəngli at), N.Marrın (серая лошадь), E.Karriyevin

¹ M.Adilov, A.Paşayev. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987, s.74-75.

² M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, s.142.

³ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. DDA, Bakı, 1990, s.42.

⁴ M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.280-281.

(серый конь)... izahlarının düzgün olduğunu göstərir¹. Yeri gəlmişkən, M.Kaşğarının “Divan”ında Qırat zooniminin (at adının) deyil, onun apelyativlərinin (qır rəngli at) izahı verilmişdir. N.Cəfərov yazır: “Qırat” sözünün müxtəlif etimologiyaları verilmişsə də, fikrimizcə, bu adın “Qara at” (Tobol tatarlarından V.Radlovun topladığı bir əfsanədə Koroğlunun – korun oğlunun atı “Qara at”dır) adından törəməsi daha çox özünü doğruldur².

M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri ilə bu məsələlər, nəhayət, aydınlığa qovuşacaq, - deyən Ramiz Əskər yazır: “Koroğlunun atlarının biri qır, digəri doru rəngli olduğu üçün onlara sadəcə olaraq Qır at və Doru at (eynən Boz at, Ağat kimi) deyilməli ikən bunlara barmaqdan sorulan mənalar yüklənmişdir. Çünki rəng mənasında qır və doru sözləri ədəbi dilimizdə yoxdur. Dürat “doru at” sözünün təhrifi, bir vurğu ilə söylənən variantıdır. Bu, adi bir rəngdir, ona dürr, mirvari və s. kimi başqa mənalar vermək əllaməçilikdən, hətta elmi avaraçılıqdan başqa bir şey deyildir. Qır at isə qır rəngli atdır, bu da türkcə adi bir at rəngidir. Qır ata da uydurma rənglər yaraşdırmaq cəhdləri bir zamanlar çox dəbdə olmuşdur³. Bu sitatlarda müxtəliflik görünsə də, turu (doru) və qır sözlərinin semantik yükünə, demək olar ki, eyni prizmadan yanaşılmışdır. Hətta ...bu, adi bir rəngdir, ona dürr, mirvari və s. kimi başqa mənalar vermək, əllaməçilikdən ... avaraçılıqdan başqa bir şey deyildir”, - hökmünü verən Ramiz Əskərin fikirləri yuxarıda qeyd etdiyimiz sitatlarla səsləşir. Ramiz Əskərin hökmü isə o deməkdir ki, bu mövzu öz elmi həllini tapıb və bu barədə heç bir yeni fikir deyilməməlidir. Birincisi, publisist, dilçi və tərcüməçi kimi tanınan R.Əskərin sevə-sevə tərcümə etdiyi M.Kaşğarının

¹ Q.Cəfərov. Azərbaycan dilinin zoonimikası. “Azərbaycan dilinin onomastikası”. Bakı, 1987, s.158-161.

² N.Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı, 1999, s.148.

³ M.Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, s.348-349.

“Divanü lüğat-it-türk” əsəri kimi sanballı mənbələr bu mövzuya yenidən qayıtmağı diktə edir. İkincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna mətn semantikasını müstəvisində yanaşma bir sıra qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirir. Fikrimizcə, “Koroğlu” dastanındakı Qırat və Dürat zoonimləri “Kitab”dakı “Keçi başlu Keçər aygır” və “Toqlı başlu Turu aygır” zoonimləri ilə müqayisədə təhlil süzgecindən keçirilməlidir. Araşdırmalarda “Kitab”dakı “Turu at” və “Koroğlu”dakı Qırat və Dürat adlarının rəng anamlı vahidlər əsasında yarandığı qeyd edilir. Məsələn, B.Abdulla bir sıra tədqiqatlara istinad edərək yazır: “Burada da Koroğlunun iki atından birinin adı “Dor at” olduğu halda, o, epos boyu həmişə “Dur at” şəklində yazılmışdır. Unudulmuşdur ki, rəngin adı “dur”, “tor” yox, “dor”dur... Qonur və dor – yəni iki adlı bir rəng ümumi rənglər aləmində, əsasən, uğur simvolu olmuşdur”¹.

Yuxarıda “Keçər aygır” zooniminin bütün parametrlərinə görə “ötüb keçən”, “sürətlə qaçan” mənasında işləndiyini əsaslandırdıq. Həmin izahlarda “keçi başlu” və “toqlı başlu”nun üslubi antonimlər kimi çıxış etməsini də məhz mətn müstəvisində dəqiqləşdirdik. Bu mənada “Keçi başlu Keçər aygır” modelindəki “keçər aygır”la “Toqlı başlu Turu aygır” modelindəki “turu aygır”ı üslubi antonimlər kontekstində izah etmək zərurəti yaranır: keçər aygır – sürətli, güclü aygır; turu aygır – zəif aygır. Fikrimizcə, M.Kaşğarının “Divan”ındakı zəif anamlı “turuk” sözü “Kitab”da son samitini itirmiş vəziyyətdədir: turuk-turu. “Turuk”un kök morfemi isə məhz turmaq (durmaq) felidir. Yeri gəlmişkən, müasir dilimizdəki “arıq-turuq” qoşa sözündə “turuq” ilkin forma və mənasını saxlamışdır. “Koroğlu” dastanında Düratın Qırata, “Kitab”da da Turu aygırın Keçər aygıra nisbətən zəif olması aydın şəkildə verilmişdir. Deməli, bu zoonimlər rəng anamlı sözlər əsasında yaranmışdır – fikri

¹ B.Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı, 2004, s.107.

inandırıcı deyil. Digər tərəfdən, “Kitab”dakı Keçər ayğırla, “Koroğlu”dakı Qıratın məhz iti, sürətli qaçısa malik olması mətndə dəqiqliklə verilib ki, bunu da heç kim inkar edə bilməz. Maraqlıdır ki, hətta Qırat və Dürat zoonimlərini tam başqa kontekstdə izah edən Q.Cəfərov da bu tip motivlərə münasibət bildirir: “Qıratla Düratın əmələ gəlməsi, böyüməsi, onların bəslənilib sınaqdan çıxarılması, nəhayət, onlara ad qoyulması dastanın ən maraqlı qollarından birinin mövzusunı təşkil edir. Bu sınaqlarda Dürat Qıratdan olsa-olsa bir qədər geri qalır. Alı kişi onlara özü ad qoyur. Belə başa düşmək olur ki, o, həmin adları atların ləyaqətinə görə seçir”¹. Nədənsə, müəllif bu tezislərini davam etdirmir və belə bir hökm verir: “...Qırat və Dürat zoonimlərini onun (Alı kişinin – Ə.T.) fərdi yaradıcılığının məhsulu hesab etməyə, həmin adlarda hansı isə mifik təsəvvür və görüşlərin əks olunduğunu güman etməyə elə bir əsas yoxdur”². Bu fikirlərlə razılaşımaq olmaz. Birincisi, ona görə ki, atlara ən düzgün adları məhz ilxıçılar verir. İkincisi, ilxıçı Alı kişini danışdıran ustad aşığın və ya təhkiyəçinin rolunu nəzərə almamaq türk dastan yaradıcılığının inkarıdır. Üçüncüsü, türk dastanlarındakı onomastik vahidlərin bir hissəsinin leksik-semantik izahı mətnlərdə aydın şəkildə verilsə (...Bir buğa öldürmüş səniñ oğlın, adı Buğac olsun – “Kitab”), bir hissəsi məhz mətnə görə müəyyənləşdirilir (“Kitab”dakı Basat adı “At başubən qan sümürər” cümləsinin semantikasi kontekstində izah olunur). Dördüncüsü, qədim türk dastanlarındakı zəncirvari bağlılığı, mətnlərin assosiativ münasibətlər şəklində qurulmasını da unutmaq olmaz.

Qarşılaşdırmalar göstərir ki, “Kitab”dakı “Turu ayğır”la “Koroğlu”dakı “Dürat” forma, həm də semantika baxımından eyni xətdə birləşirsə, “Keçər ayğır”la “Qırat”da məna baxımın-

¹Q.Cəfərov. Azərbaycan dilinin zoonimikası. “Azərbaycan dilinin onomastikası”. Bakı, 1987, s.157

²Yenə orada, 158.

dan eyni semantik yuvaya daxil olur: Keçər at – sürətlə qaçan, atları ötüb keçən; Qırat – sədləri qıran, aşan, sürətlə qaçan. Yeri gəlmişkən, bu qarşılaşdırmanı qəbul etməyənlər əlavə arqument kimi Q.Cəfərovun V.Xulufliya, daha doğrusu, onun 1929-cu ildə çap etdirdiyi “Koroğlu” kitabına istinadən söylədiyi fikirləri də göstərə bilərlər: “XVIII əsrin sonu, XIX əsrin başlanğıcında da erməni əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazıya alınmış “Koroğlu” parçalarında deyilir ki, Əli (Alı kişi) adlı kor ilxıçı iki ayğırdan ala, boz olanına Qırat, zil qara olanına isə Qara at adı verir”¹. Burada bir detala diqqət yetirək. Əgər qara olan at Qara at adlandırılıbsa, onda ala, boz rəngdə olan at da Ala at, Boz at, yaxud Ala-boz at şəklində ifadə edilməli idi. Konkret desək, mətndə “qır olanına Qırat adı verir” tipli cümlələrin olmaması həmin hökmün çıxarılmasına imkan vermir. Digər tərəfdən, “Kitab”dakı “Keçər aygır” zooniminin semantik tutumu “Qırat” zooniminin rəng anamlı vahidlər yox, hərəkət bildirən sözlər kontekstində izah olunmasını diktə edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər də “Kitab” və “Koroğlu”da işlənmiş ən məşhur at adlarının məhz hərəkət bildirən sözlər (fellər) əsasında yarandığını təsdiqləyir: turmaq (durmaq) + uğ=turuğ= turu//dür, keçər (keçmək), qır (qırmaq). Bu da təsadüfi deyil. Çünki “Kitab”da və “Koroğlu”da elə bir qəhrəman yoxdur ki, daim hərəkətdə verilməsin. Deməli, qəhrəman və at obrazları həm də bu müstəvidə tədqiq olunmalıdır.

Ağ-boz at. “Kitab”da həm Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddinin (...ağ-boz atı yalısı üzərində qar turduran Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin çapar yetdi), həm də Oğuz igidlərinin mindiyi atın adı kimi verilir: Çaparkən ağ-boz atı bürüməsün! Bu nümunədəki “ağ-boz at” ümumiləşdirilmiş at obrazıdır. “Ağ-boz at” zoonimik vahidi birinci növ təyini söz birləşməsi

¹ Q.Cəfərov. Azərbaycan dilinin zoonimikası. “Azərbaycan dilinin onomastikası”. Bakı, 1987, s.160.

modelindədir. Birləşmənin hər üç komponenti türk mənşəlidir: ağ, boz, at. “Kitab”da “Ağ-boz at” daha çox uğurla, şad xəbərlə bağlı məqamlarda təsadüf olunur. Bu istiqamətdə sistemli araşdırma aparmış B.Abdulla yazır: “...Səgrək qardaşı Əgrəki kafirlərin əlindən qurtarmağa gedəndə anası ona Ağboz atı minməyi məsləhət bilir. Yeynək də Düz mürd qalasında əsir saxlanılan atasının arxasınca yollanmağa hazırlaşanda yuxusunda bu səfərə Ağboz atlı alplarla getdiyini görür. Elə atası uğrunda vuruşa qalxan Uruzun da altında Ağboz atdır”¹. Burada qəhrəmanın taleyinin Atı ilə əlaqələndirilməsi, həm də eyni kontekstdə təqdim olunması mətn semantikasını müstəvisində təhlil olunur ki, bu da dastan poetikası baxımından dəyərlidir. Ağ və boz sözləri əsasında yaranmış at adlarının ümumən türk tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlı olması türkologiyada elmi həllini tapmışdır. Burada M.Seyidovun bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: “Xaqanlar, böyük sərkərdələr ağ, hərdən isə boz at minmişlər. Məsələn, Gültəkinin iki atı ağ, üçüncüsü isə boz olmuşdur. Dədə Qorqud boylarının məşhur qəhrəmanı Beyrək ağ-boz at minmiş... Başqırd xalq yaradıcılığında yarımlahələr, yarıtanrılar, adlı-sanlı igidlər ağ-boz, boz ata, eləcə də Altay mifik təbiət qəhrəmanları boz ata minmişlər... Manasın atı “ağ qula” və “ağ boz” adlanır. Deməli, bir sıra türkdilli xalqlarda at (hərdən ağ, hərdən boz rəngli) onqon sayılmışdır; zaman keçdikcə onları yalnız müqəddəslər və əfsanəvi qəhrəmanlar minmişlər”². Bu qeydlər “Kitab”da intensivliyi ilə fərqlənən “Ağ-boz at” zooniminin təsadüfi olmadığını təsdiqləyir. Ağ-boz at türkmən folkloru baxımından da səciyyəvidir:

¹ B.Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı, 2004, s.36.

² M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.159, 231.

Ak at, Boz at – iki yıldız,
Dəmirgazık – yəkə yıldız,
Yədigənim – yədi yıldız,
Yədi göçər, yədi gonan,
Sanasam, sogabı bar...

Gög bədəvi. “Kitab”da Qaragünənin atının adı kimi çox az işlənmişdir. Qaragünə oğlu Qarabudağın bədii təyinlərindən biri “atı bəhri hotazlı”dır (atı mavi qotazlı). Bir sıra mənbələrdə, xüsusən də M.Kaşğarının “Divan”ında alpların (igidlərin) öz atlarının boyunlarına qiymətli daşlar, muncuqlar asması, eləcə də atlarının quyruqlarını ipəklə örtmələri göstərilir. Qıpçaq türklərinin böyük köçündən bəhs edən M.Adcı yazır: “...Lena yaxınlığındakı şəkillər daha yaxşı qorunub, zamanın onlara rəhmi gəlib. Okladnikovun bu rəsmlər haqqında sözü: “Burada baş süjet at və atlı obrazlarının əks etdirilməsidir. Çox vaxtlar yal – kəkillərlə və asma qotazlarla bəzədilib. Boyunlarında qırılmış yalların kərtləri – dişləri görünür. Bəzən atlar xüsusi şəkilli zirehə bürünmüş olur, eyni geyim atlılarda da olur. Bu köndələninə xətlərlə ifadə olunur. Atlıların əlində ucunda bayraqcılar yellənən nizə görünür. Sanki bu təsvir kifayətdir ki, təsəvvüründə at ayaqlarının tappılısını eşidəsən, atlıların özünü görəsən. Budur xalqların Böyük Köçü...”¹. Ş.Cəmşidov “Kitab”dakı “atı bəhri hotazlı” bədii təyindən bəhs edərkən bir sıra maraqlı faktlar, rəsmlər təqdim edir: Bəhri qotazlı at. Nizami Gəncəvi, “Xəmsə” əlyazması, XV əsr; Atı bəhri qotazlı. Bakı, Abşeron mədəniyyəti, qəbir başdaşı, XV əsr. Qız qalası Dövlət muzeyi...”². Burada F.Məmmədlinin fikirlərini də xatırlatmaq yerinə düşür: “...atların yəhər-əsvabına mahir ustalar (sərrac) tərəfindən incə naxışlar vurulmuş, atlara gümüş işlə-

¹ M.Adcı. Qıpçaq çölünün yovşanı (tərcümə edəni prof.Tofiq Hacıyev). Bakı, 1997, s.105.

² Ş.Cəmşidov. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1977, s.172-173.

məli sinəbəndlər, qayış-quşqun, gümüş qaşlı yəhər, gümüş dəstəklili qırmanc (tatari) hazırlanmışdır”¹. Bu qeydlərin hər birində türk tarixinin böyüklüyü canlanır, həm də bəhri qotazlı at təkə “Kitab” yox, ümumən türk mədəniyyətinin zənginlik göstəricisi, atributu kimi çıxış edir.

“Gög bədəvi” zoonimik modelindəki ərəb mənşəli “bədəvi” sözü bir sıra şivələrimizdə mühafizə olunur. Məsələn, şərq şivələrində cins, yaxşı, güclü at anlamlı söz kimi bədo//bədöy formasında işlənir. Bu, qərb şivələri baxımından da xarakterikdir. Hətta qərb şivələrində insanla bağlı olaraq işlədilməsinə də rast gəlinir: Yaman bədöy adamdı. “Kitab”dakı “bədəvi” sözü isə yalnız atla bağlı işlədilmişdir: bədəvi at – harın, cins at. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, Oğuz qəhrəmanlarının dilində “bədəvi at” birləşməsi ilə yanaşı, “boynu uzun bədəvi atlar” ifadəsi də tez-tez təkrarlanır. Bədəvi at ifadəsi türkmən folklorunda “bədəv atlar” şəklindədir:

Ol obadan pürküm-pürküm çañ çıkıyar-la, Bibican
Bədəv atlar dəñ gəlişip, dəñ çıkıyar-la, Bibicvan,
Şövəş günü göç yigiddən gan çıkıyar-la, Bibican...

“Gög bədəvi” at adının birinci komponenti türk mənşəlidir. At adlarında müşahidə olunan “göy” sözü, daha dəqiqi, “Gög at” adı barədə çox bəhs olunub: M.Seyidova görə, göy rəngli atların qoruyucusu Abaqan dağının qarlı təpəsində yaşayırdı². B.Ögəl fikrincə, Göy at Tanrıya məxsusdur, göy rəngli atı kömək edəcəyi kimsəyə Göydən göndərib³. Göy atın öndə gedən, tez sürülən, yara tez yetirən və s. kimi mənələrdə işləndiyini konkret faktlarla əsaslandıran B.Abdulla yazır:

¹ F.Məmmədli. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, 2004, s.360.

² M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.285.

³ B.Ögəl. Türk mifologiyası. Ankara, 1989, s.313-314.

“...göy rəngli atdakı “göy” də Tanrı ilə qutsal bilinən Göy – səma ilə və onların simvolu sayılan göy-mavi rənglə bağlıdır. Etiqada görə, göy at da Göydən, səmadan gəldiyi üçün Göy-səma atı olmasına bayatılarda da tuş oluruq: Göy atım göy üzündə, Ceyran otlar düzündə, Mən yarımı tanıram, Qoşa xal üzündə¹. “Kitab”dakı “Göy bədəvi” zoonimi, eləcə də göy komponentli at adlarının semantik yükü yuxarıda təqdim etdiyimiz sitatlarda aydın şəkildə ifadə edildiyi üçün burada yalnız bir cəhəti qeyd etməklə kifayətlənirik: Göy bədəvi zooniminin “göy” komponenti ilə Qaragünə oğlu Qarabudağın “atı bəhri hotazlı” bədii təyinindəki “bəhri” sözü eyni semantik yuvaya daxil olan sinonimlər kimi çıxış edir: Göy bədəvi-bəhri hotazlı – bəhri (dəniz rəngində, mavi) – mavi qotazlı. Digər tərəfdən, Qaragünə və Göy bədəvi adlarında “g” samitinin, bədəvi və bəhri sözlərində isə “b” samitinin alliterasiyası müşahidə olunur.

Təpəlqaşğa ayğır. “Kitab”da Tondazın (Dondarın) atının adı kimi cəmi bir dəfə işlənmişdir: Təpəlqaşğa ayğırına Tondaz bindi. Mürəkkəb quruluşlu “Təpəlqaşğa” zoonimindəki “təpəl” ağ ləkəsi olan heyvan, qaşğa (qaşqa) isə alnı ağ tüklü at mənasındadır. M.Kaşğarının lüğətində qaşqa sözünün məna yükü belə təqdim olunur: qaşqa at = üzü ağ, gözlərinin çevrəsi qara olan at: bunun bir adı “pəçəli at”dır. Başının ortası ağ olan dəvəyə də belə deyirlər. Maraqlıdır ki, “qaşqa” sözü Azərbaycan dili şivələrində ilkin fonetik tərkibi və semantikasını, demək olar ki, eynilə saxlamışdır. Müasir dilimizdə “Qaşqa at” zoonimi də işlənmişdir.

Qara ayğır. Burla xatunun mindiyi at kimi təqdim olunur: Qırq incə bellü qız – oğlan ilə Qara ayğırın tartdırdı, bütünü bindi.”Qara ayğır” həm də Dəli Qarcarın atının adı kimi verilir: Qara ayğırı yarağla gətürdilər. Dəli Qarçarı bindirdilər.

¹ B.Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı, 2004, s.113.

“Qara ayğır” zoonimi birinci növ təyini söz birləşməsi modelindədir. Bu modeldə hər iki komponent türk mənşəlidir: qara, ayğır.

“Qara at” zoonimi sonrakı dövr abidələrimiz üçün də xarakterikdir. Məsələn, “Koroğlu” dastanında Alı kişinin iki ayğırından birinə “Qara at” adı verilir. Vəsfı-hallarda da “Qara at” adı tez-tez təkrarlanır:

Qara at nalı neylər,
Qaraqaş xalı neylər,
Vəfalı yarı olan,
Dövləti, malı neylər.

Göründüyü kimi, “Kitab”, “Koroğlu” dastanı və vəsfı-halda işlənmiş “Qara at” zoonimi müsbət anlamlıdır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, “Kitab”da qara rəngli atlar məşhur atlar hesab olunur, bu atların sürətli, iti qaçışı xüsusi olaraq qabardılır. “Qara at”, xüsusən də “yelisi qara at”ın bütövlükdə “Kitab”ın poetik strukturunu əhatə etməsi B.Abdulla tərəfindən sistemli şəkildə araşdırılmışdır: “...Qərar tuta bilməyən Uruzun anası Boyu uzun Burla xatun Qara ayğırı minir və bu iti qaçan atın hesabına döyüş meydanına bəylərdən tez yetişir. Al ayğırın sahibi olan Bəkil iti qaçmasına görə ova həmişə Yelisi qara qazlıq (Qazlıq – Ə.T.) atını minir. Selcanı istəməyə yollanan Qanturalı da uzaq səfərə Yelisi qara qazlıq ata minir. Əlbəttə, belə-belə örnəklər “Kitab”da çoxdur. Və bunların hamısının doğurduğu qənaət qara rəngli atın uğur simvolu olması ilə yekunlaşır¹. “Kitab” və digər abidələrimiz baxımından səciyyəvi olan Qara ayğır, Qara at kimi zoonimik vahidlər müasir dilimizdə ilkin forma və mənasını eynilə saxlayır.

¹ B.Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı, 2004, s.80.

Al ayğır. Bəkilin atının adıdır. “Kitab”da bir neçə dəfə işlənmişdir: Altundağı Al ayğırı maña vergil! Bəzi qorqudşünaslar “Al ayğır”ı zoonim kimi qəbul etmir. Məsələn, O.Ş.Gök-yayın nəşrində “Al ayğır” modelindəki vahidlər yalnız apelyativ kimi təqdim olunur: Altunda al ayğırı arık oğlan. Afad Qurbanov isə “Al ayğırı” Əmranın atı hesab edir¹. Halbuki “Al ayğır”ın Əmranın yox, Bəkilin olması mətnə aydın şəkildə ifadə edilir: Bəkil aydır:...Al ayğırın gətürüñ, oğlum binsün! “Kitab”dakı Boz at, Gög bədəvi kimi at adları “Al ayğır”ın məhz zoonim olduğunu təsdiqləyir. Birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan “Al Ayğır” zooniminin hər iki komponenti türk mənşəlidir: al (qırmızı), ayğır. Maraqlıdır ki, müsasir dilimizdə həm “al”, həm də “qırmızı” apelyativli at adlarına təsadüf olunur: Al kəhər, Qırmızı at, Qırmızı kəhər, Qırmızı kürən. “Məlikməmməd” nağlında da Qırmızı at zoonimi xüsusi olaraq vurğulanır: Bu saat mənə bir dəst qırmızı paltar, qılinc-qalxan, bir də Qırmızı at gətirərsən!

Bəkilin “boy”undakı mətnlərdən aydın olur ki, kafirlər Bəkilin atını yaxşı tanıyır. Yazıçı Anar həmin mətnləri təhlil edir və bir sıra maraqlı nəticələr söyləyir: “Yumoristik boyların bir qismi düşmənlərə də aid edilir. Bəkili xəstə bilən və bundan istifadə edən Təkur üstünə gəlir. Bəkilin oğlu İmran atasının atı belində görünən zaman düşmənlər: “Bu at Bəkilindir, biz qaçırız” – deyirlər. Təkur: Bu gələn Bəkil isə sizdən öndən mən qaçaram – deyir”². Bu detal “Kitab”dakı yumoristik səhnələrdə belə qəhrəman və at obrazlarının vəhdətdə olduğunu təsdiqləyir.

Alaca at. Qaraca çobanın dilində kafirin atının adı kimi işlənmişdir: Altundağı alaca atıñ nə ögərsən? Burada “alaca at” apelyativ kimi verilmişdir. Fikrimizcə, həm mətnin semantik

¹ A.Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild, 2004, s.317.

² Anar. Sızsız. Bakı, 1992, s.87.

yükü, həm də “Kitab”dakı Boz at, Al aygır və Gög bədəvi kimi zoonimlər “Alaca at” modelini məhz at adı kimi təqdim etməyə imkan verir. “Alaca at” birinci növ təyini söz birləşməsi modelindədir. Birləşmənin hər iki komponenti müasir dilimizdə eynilə işlənir: ala (qarışıq rəngli, tükünün bir hissəsi ağ, o biri hissəsi başqa rəngdə olan) + -ca sifətin çoxaltma dərəcəsinə yaradan şəkilçiləşmiş ədat və at sözü. Yeri gəlmişkən, tapmacalarımızda da “Ağ alaca” at adına təsadüf edilir: Bir atım var, Ağ alaca...

Düldül. “Kitab”da cəmi bir dəfə işlənmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin mindiyi və sonradan Həzrət Əliyə hədiyyə etdiyi atın adıdır: Şahi-mərdan Əlinin Düldülünün əyəri ağac. “Düldül” zoonimi ərəb mənşəlidir, “Kitab”a katib tərəfindən əlavə edilmiş ərəb və fars mənşəli sözlər sırasına daxildir.

Maraqlıdır ki, Həzrət Əlinin atının adı kimi tanınan “Düldül”ün qeyri-adi gücü, qüvvəsi bayatlarımızda da yüksək qiymətləndirilir:

Ocağı sönən dağlar,
Tifanı dönən dağlar,
Səni dardan qurtarsın,
Düldülə minən, dağlar.

Bəhs etdiyimiz at adlarının (Qarağuc, Qazlıq at, Boz at – Boz atlu Xızır modelində, Qoşur at, Qaragöz, Boz aygır, Keçi başlu Keçər aygır, Toqlı başlu Turı aygır, Ağ-boz at, Gög bədəvi, Təpəlqaşğa aygır, Qara aygır, Al aygır, Alaca at, Düldül) əksəriyyətinin apelyativi “Kitab”da işlənmişdir ki, bu da həmin at adlarını digər mənbələr yox, məhz “Kitab” müstəvisində təhlil etməyə imkan verir. Onların “Kitab”da işlənməsi aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görünür:

qara – Qara qıyma gözlərin çöngəlməsəydi;
ğuc (qoç) – Biş də qoç diləyübdür;
Qazlıq – Oronimdir – Nə Qazlıq tağı aqar səniş suların;
at – At yemiyən acı otlar (bitincə) bitməsə, yeg!
boz – Saqallu boz ac turğay sayradıqda;
qoñur – Apelyativ kimi işlənməmişdir;
göz – Ala gözdən ayırdın, yigit, məni!
ayğır - ...Bir dəniz qulunu – boz ayğır aldılar;
keçər – keçmək – Dün yoq, ötəki gün eviñ bundan keçdi;
keçi başlu – Ala başlu keçimcə gəlməz maña;
toğlu – Toqlıciqlar, dövlətim saqar qoç, gəl, keç!
turu – Apelyativ kimi müşahidə olunmur;
ağ – Ağ saqallu babamı, ağ birçəklü anamı;
gög – Yapağlu gökcə çəmən güzə qalmaz;
bədəvi – Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda;
təpəl – Apelyativ kimi müşahidə olunmur;
qaşğa – Apelyativ kimi müşahidə olunmur;
al – Güz alması kibi al yañağım yırtdığım çoq;
alaca – Ap-alaca gərdəgünə gələ görgil!
Düldül – Yalnız at adı kimi işlənməmişdir.

Maraqlıdır ki, “Kitab”da atla bağlı işlədilmiş bir sıra sözlər sonrakı dövr abidələrimizdə, eləcə də müasir dilimizdə zoonim kimi çıxış edir: “Kitab”da - ərəbi at (Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə Bir qulunu olmazmı olur?), şahbaz (Şahbaz – şahbaz atlar Qarıyubdur qulun verməz; Şahbaz ayğırı çəkdi, bədə bindi); “Koroğlu”da – Ərəbat gəlməsə, meydan açılmaz, S.Vurğunun dilində - Minib Gəray bəyin Ərəbatına, Y.V.Çəmənəmənlinin dilində - O zaman Quba xanı Fətəlinin bir cüt atı vardı: birinin adı Qəmər, o birininki Şahbaz idi. Nəhayət, onu da qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, “Kitab”da Oğuz igidləri ilə bağlı tez-tez işlədilən “şahbaz” sözü (Vay, şah yigidim, vay, şahbaz yigidim!) müasir antroponimikamızda əsl şəxs adı

kimi işlənir. Bu da “Kitab”dakı zəncirvari bağlılığın müasir dilimizə ötürülməsidir.

At adlarının mənası, mənşəyi, mətdəki bədii çəkisi, qəhrəman adları ilə bağlılıq dərəcəsi təkcə “Kitab”ın poetik strukturu deyil, ümumən qədim türk tarixi və etnoqrafiyası baxımından dəyərlidir. Bu adların hər birində bir tarix yaşayır, hər birində at kişənəməsi, at ayaqlarının tappılısı, eləcə də atın hərəkət trayektoriyası, onun sürətli qaçışı sanki donmuş vəziyyətdədir, dil açıb danışmaq istəyir. Bu adları sevə-sevə yaradaraq tarixin yaddaşına hopduran türk at belində vətən qoruyub, elə öz tarixini də at belində yaradıb. Türk bu gün də atın qeyri-adi gücünü, ata olan dərin məhəbbətini unutmayıb. Faktları sadalasaq, cildlərlə kitaba sığmaz. Elə buna görə də yalnız iki faktı xatırladıq: Murad Adcı “Qıpçaq çölünün yovşanı” kitabının sanbalını, dəyərini şahə qalxmış atın gözəlliyi müstəvisində təqdim edir: “...Və kim zil qara atın üstündə şahə qalxmağın gözəlliyini duymursa, çöl nəğməsindən könlünə fərəh gəlmirsə, o da bu kitabı kənara qoysun, o da müəllifi anlamayacaq”; Minəxanım Təkləli “Orlov atları”nın sirri ilə bağlı araşdırmalarını “At türkün qanadıdır” (M.Kaşğarının “Divan”ından götürülmüşdür) başlığı altında çap etdirmişdir.

At adları qəhrəmanların antroponimik modellərində. Qeyd etdiyimiz kimi, at və qəhrəman adlarının bir antroponimik model daxilində işlənməsi “Kitab”dan xüsusi xətt kimi keçir. Həm də bu tip vahidlər “Kitab”ın poetik gücünü şərtləndirən detallar kimi çıxış edir. Bəzi antroponimik modellərə diqqət yetirək:

Qoşur atlu Qazan

Boz atlu Xızır

Boz aygırlıq Beyrək//Boz aygırlu Beyrək//

Boz atlu Beyrək

Bu modellərdəki at adları və ya atlara verilən ləqəblər həm də qəhrəmanların atributları, ləqəbləri kimi çıxış edir. «Kitab»dakı bu tip vahidləri araşdıran O.Ş.Gökyay mənbələrə istinadən yazır: «Ananın və babanın (atanın – Ə.T.) verdiyi ad gerçək (həqiqi – Ə.T.) ad deyildir, qəhrəman gerçək (həqiqi – Ə.T.) adını qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra atla bərabər alır... isim anlamına gələn “ad” ilə “at” mənşəyi baxımından eyni kəlmədir. Qəhrəman ata minmədən “ad almır”¹.

At sözü qəhrəmanların bədii təyinlərində. «Kitab»da at adları ilə yanaşı, at sözünün də qəhrəmanların bədii təyinlərində işlənməsinə təsadüf olunur:

Qazan xan – Qaragöz atıñ belinə yatan Qazan!

Dəli Dondar – Qazan kibi pəhləvanı bir savaşıda üç kərə atından yıqan;

Qara Budaq – Atı bəhri hotazlı;

Şirşəmsəddin – Ağ-boz atıñ yalısı üzərində qar turduran;

Yeynək – Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı;

Alp Ərən – Ayqırğızlü suyından at yüzdürən.

İlk olaraq qeyd edək ki, bu qəhrəmanların hər birinin bir neçə bədii təyini vardır. Məsələn, Qara Budağın altı, Alp Ərənin səkkiz bədii təyini müşahidə olunur... (məqsədimiz heç də qəhrəmanların bədii təyinlərinin miqdarını müəyyənləşdirmək deyil. Bu bərdə qorqudşünaslıqda kifayət qədər bəhs olunub). Bu bədii təyinlər sırasında isə at sözünün iştirakı ilə yaranan vahidlər xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, bu tip bədii təyinlər yalnız qəhrəmanı tanıdan poetik detallar yox, həm də türk tarixi və etnoqrafiyasının bir parçasıdır. Heç şübhəsiz ki, onların hər biri ata olan dərin məhəbbətdən yoğrulmuşdur. Bu mənada belə vahidlərdə at sözünün məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etməsini təsadüfi hesab etmək olmaz.

¹ O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, s.437.

ATLA BAĞLI SÖZLƏRİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“Kitab”da atla bağlı işlənmiş sözlər daha çox isim və isimləşə bilən vahidləri əhatə edir. Amma bu sistemdə fellərin də rolunu inkar etmək olmaz. ç Bu mənada atla bağlı sözlərin morfoloji xüsusiyyətlərinin isim, sifət və fel başlığı altında araşdırılması daha məqbuldur.

Atla bağlı isimlər. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, “Kitab”da atla bağlı işlənmiş isimlər də ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə bölünür: ümumi isimlər – ayğır, at, qulun, tay...; xüsusi isimlər - zoonimlər (Boz ayğır, Qoңur at, Qara ayğır...). Bu tip vahidləri, daha doğrusu, ümumi isimləri “atla bağlı sözlər leksik-semantik müstəvidə”, xüsusi isimləri (zoonimləri) isə “at adları” başlığı altında izah etmişik (əvvəlki səhifələrə bax).

Kəmiyyət kateqoriyası. Heç şübhəsiz ki, “Kitab” və digər qədim türk abidələrindəki, ümumən türk dillərindəki kəmiyyət kateqoriyası daha çox təkdə və cəmdə işlənən ümumi isimləri əhatə edir (“Kitab”dakı zoonimlərin – at adlarının cəmdə işlənməsinə rast gəlinmir. Əslində bu, prinsipcə də mümkün deyil). “Kitab”da atla bağlı olan ümumi isimlərin təkdə və cəmdə işlənməsi aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görünür:

təkdə işlənənlər: at – At basubən, qan sümürər;
ayğır – Ayğır verüb alduğım, tozlu qatı yayım;
qulan – Kəңəz yerlər çəmənlərin qulan bilür;
qulun – Bir qulunu olmazmı olur?
ilqı – Gedərək kafəriң ilqısına gəldi.

cəmdə işlənənlər: atlar – Şahbaz-şahbaz atlar qarıyubdur qulun verməz?;

taylar – Sarı gönlər görübən, taylar basan;
ayğırlar – Ayğırları görəcək bəğəndi.

“Kitab”da leksik məzmununda çoxluq anlayışı olan “yund” sözünün –lar şəkilçisi ilə işlənməsi də müşahidə olunur: yundlar – Qılıc çəküb altı kafər dəplədi, tolanbaz urub yundları ürkitdi.

Bu nümunələrdə təkdə və cəmdə işlənmiş konkret isimlərin hər biri Oğuzların etik-estetik görüşləri, həm də təsərrüfatları barədə müəyyən təəssürat yaradır.

Hal kateqoriyası. “Kitab”da atla bağlı işlənmiş sözlərin hər birinin hal kateqoriyası müstəvisində təhlili imkan xaricindədir (əslində buna ehtiyac da yoxdur). Bu mənada hal kateqoriyası müstəvisində yalnız at və aygır sözlərinin nəzərdən keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

Adlıq halda – at. At yemiyən acı otlar (bitincə) bitməsə, yeg;

atdır - ...ünim boğulmadın bir atdır, əlümə girdi;
aygır. Aygır yenə oğlanı oyardı.

Yiyəlik halda – müəyyən yiyəlik halda: atıñ. Qaragöz atıñ belinə yatan Qazan; aygırıñ: Qara aygırıñ cilovsını maña tartğıl, yigit!;

Qeyri-müəyyən yiyəlik halda: at. Beyrək at köksin qucaqladı ... At ayağı külük, ozan dili çevik olur; aygır. Yağı yordı əlümdə qıl kişlim, aygır malı;

Yönlük halda – ata. Bədəvi ata binüb oğlancuğın istəyü getdi... Ayağı uzun şahbaz ata binən argış; ayğıra. Altındağı Al ayğıra Bəkil məni bindirdi;

Təsirlik halda – müəyyən təsirlik halda: atı. Vardılar, Bayındır xanıñ tövləsindən ol eki atı gətürdilər; ayğırı. Mara bazırğanlar, bu ayğırı və dəxi bu yayı və bu gürzi maña verin!;

Qeyri-müəyyən təsirlik halda: at. Bari Bayındır xanıñ tövləsindən eki şahbaz yügrək at gətürün; ayğır. Biñ dəxi ayğır gətürün kim, heç qısrığa aşmamış ola;

Yerlik halda – “Kitab”da at və ayğır sözləri ismin yerlik halında işlənməmişdir;

Çıxışlıq halda – atdan ... Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı (yıxan) Qazılıq qoca oğlı bəg Yegnək çapar yetdi. Bögirdibəni atdan yerə saldı; ayğırdan ... atdan – ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı.

Müqayisələr at və ayğır sözlərinin adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hallarda intensiv şəkildə, həm də daha çox təhkiyəçi dilində işləndiyini göstərir. Bu vahidlərin müəyyən yiyəlik, müəyyən təsirlik və çıxışlıq hallarda işlənmə tezliyi isə nisbətən zəifdir (burada yalnız kök morfemlərinə qoşulan hal şəkilçiləri nəzərdə tutulur). Yeri gəlmişkən, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş at və ayğır sözlərinin həmin hallarda işlənməsi “Kitab”ın dili üçün səciyyəvidir (sonrakı səhifələrə bax!). At sözü yönlük halda daha intensiv görünür: on bir dəfə işlənmişdir. Ayğır sözü isə yönlük halda cəmi iki dəfə işlənmişdir. Nəhayət, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, at və ayğır sözləri yerlik halda işlənməmişdir. Maraqlıdır ki, atla bağlı digər sözlərin də yerlik halda işlənməsinə təsadüf olunmur. Bu isə bilavasitə situasiya, daha dəqiqi, uyğun sintaktik mühitin olmaması ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, atla bağlı sözlər ismin müəyyən bir halında işləndikdə mətndəki digər vahidlərlə sintaktik əlaqədə olur, cümlənin semantikasını reallaşdıran detallardan birinə çevrilir. Bu isə atla bağlı bir sıra cəhətlərin ilkin konturları, işarələri barədə düşünməyə imkan verir. Məsələn, qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan “at” sözündən sonra “köks” sözünün III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi (at köksün. Beyrək at köksin qucaqladı) qəhrəmanın ata olan sevgisinin, məhəbbətinin ilkin işarəsidirsə, çıxışlıq halda işlənmiş “at” sözü də (Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı... burada

“at” sözü “yıqan” feli sifətinin tələbi ilə çıxışlıq halda işlənmişdir) qəhrəmanın mərdliyinin, igidliyinin ilkin işarəsidir.

Mənsubiyyət kateqoriyası. Atla bağlı isimlərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi aşağıdakı nümunələrdə aydın şəkildə görünür:

I şəxsin təkində: atım, ayğırım.

Bədəvi atım saqlardım bu gün üçün;
Ayğır atım boğazlayub aşum versün!;
Qonur atım yorultmuşam sənin üçün;
Qaraqucda Qazlıq atlarım kişnətdilər;
Səniñ atıñı mənim atım keçmədimi?;
Al ayğırım gətürüñ, oğlum binsün;
Altımda Al ayğırım nə bəğənməzsən, - səni

gördi oynar...

At və ayğır sözlərinin -ım⁴ mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi mənsubluğu, sahibliyi birbaşa ifadə edir (bu, -ım⁴ mənsubiyyət şəkilçisinin “mən” şəxs əvəzliyi əsasında yaranması ilə bağlıdır). Daha doğrusu, Oğuz igidlərinin döyüşkənliyi, tədbirli olması, atı müqəddəs hesab etməsi, qadına olan dərin məhəbbəti və s. cəhətlərinin ilkin görüntüləri məhz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş at və ayğır kimi sözlər kontekstində verilir. Digər tərəfdən, yuxarıdakı cümlələrin leksik mənasının reallaşmasında atım və ayğırım, eyni zamanda həmin sözlərin assosiativliyi ilə işlənmiş bədəvi, ayğır, boğazlamaq, oynamaq, kişnətmək və s. sözlərin xüsusi rolu vardır. Bu cəhət “Səniñ atıñı mənim atım keçmədimi?” cümləsində daha qabarıq görünür. Buna səbəb isə at sözünün həm birinci, həm də ikinci şəxsin təkini ifadə edən mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsidir: atım, atıñ. Yeri gəlmişkən, “Səniñ atıñı mənim atım keçmədimi?” cümləsi poetik çəki baxımından da qüvvətlidir. Birincisi, ona görə ki, Oğuz igidi Beyrək nişanlısı Banıçığəyə özünü tanıdarkən meydanda at çapdıqlarını xatırladır.

İkincisi, həmin cümlədəki kök (sən, at, mən, keç) və şəkilçi (-iŋ, -uŋ, -ı, -im, -ım, -mə, -di, -mi) morfemlərinin hamısı türk mənşəlidir. Üçüncüsü, n, ŋ və m səslərinin alliterasiyası sintez şəklindədir.

II şəxsin təkində: atıŋ, ayğırıŋ.

Çaparkən ağ-boz atıŋ büdrəməsün!;
Şahbaz atıŋ qarımışdı, qulun verdi, axır!;
Qaraquc ayğırıŋ ürkdü gedər.

Burada yalnız onu qeyd etməklə kifayətlənirik ki, atla bağlı sözlərdə II şəxsin təki üzrə mənsubiyyət şəkilçisinə az təsadüf olunur. Şübhəsiz ki, bu da situasiya ilə bağlıdır.

III şəxsin təkində: atı – Bayrək (Beyrək – Ə.T.) atı qızıŋ atını keçdi;

... atı bəhri hotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq;
ayğırı. Altında Al ayğırı arıq oğlan;
ayağı. At ayağı külük, ozan dili çevik olur;

“Kitab”da atı, ayğırı, ayağı tipli vahidlərə az rast gəlinir. Qeyd olunduğu kimi, bu, situasiya ilə əlaqədardır.

Atla bağlı isimlərin I, II və III şəxslərin cəmi üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməsinə təsadüf olunmur. Heç şübhəsiz ki, bu, uyğun sintaktik mühitin olmaması ilə bağlıdır. Çünki həmin şəkilçilər qədim türk abidələrinin dili baxımından səciyyəvidir: I şəxsin cəmində: Orxon-Yenisey abidələrində - türkimiz, eçümüz (əcdadımız); M.Kaşğarının “Divan”ında - atımız; “Kitab”da – tağlarımız; II şəxsin cəmində: Orxon-Yenisey abidələrində - eçiŋiz; M.Kaşğarının “Divan”ında – topuğçinqız (xidmətçiniz); “Kitab”da – söhbətiŋüz... III şəxsin cəmində: yigitləri (M.Kaşğarının “Divan”ı), onların yanı (“Kitab”). Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, bu şəkilçilərin (-

ı⁴, -sı⁴, -ları²) üçüncü şəxsin təkini və ya cəmini bildirməsi yalnız onlardan əvvəl gələn sahib şəxsin tək və cəmdə olması ilə müəyyənləşdirilir.

Atla bağlı olan sözlərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra ismin müəyyən bir halında işlənməsinə də təsadüf olunur. Bu tip vahidləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

Mənsubiyyət şəkilçili at sözü adlıq halda işləndikdə mənsubluq və əşyanın adını göstərmənin sintezi yaranır: mənim atım. Səniñ atıñ mənim atım keçmədimi?; Mənsubiyyət şəkilçili at sözü ziyəlik hal şəkilçisi qəbul etdikdə mənsubluq, sahiblik və ziyəlik məzmunu qovuşmuş vəziyyətdə olur: atımıñ. Ağ-boz atımıñ quyruğın kəşiñ;

Mənsubiyyət şəkilçili at sözü yönlük halda işləndikdə mənsubluq və obyektə doğru yönəlmə bildirmənin sintezi reallaşır: atuma. Tavla – tavla bağlananda atuma yazıx!;

Mənsubiyyət şəkilçili at sözü təsirlik halda işləndikdə mənsubluq və üzərində təsir göstərilən əşyanı bildirmənin vəhdəti yaranır: atımı. Nə dedigimi yetürüñ geyünimləñ mənim Şahbaz atımı gətürüñ!; atın. Atın qamcıladı, yola girdi;

Mənsubiyyət şəkilçili at sözünün yerlik halda işlənməsinə təsadüf olunmur. Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitab”da “at” sözü, ümumiyyətlə, yerlik halda işlənməmişdir;

Mənsubiyyət şəkilçili at sözü çıxışlıq halda işləndikdə mənsubluqla iş və hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirmə eyni xətdə birləşir: atımdan. Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə; atından. Atından endi, çobanıñ əllərin çözdü... Atından endi, çilbərini bir tala ilişdirdi.

Yuxarıdakı vahidlərin hər birində ata təhkiyəçi münasibəti, xüsusən də at və qəhrəman münasibətlərinin müəyyən detalları görünür.

Xəbərlik kateqoriyası. Atla bağlı sözlərin, xüsusən də at zoolekseminin yalnız III şəxsin tək üzrə xəbərlik şəkilçisi

qəbul etməsi müşahidə olunur (həmin tip vahidlərin üslubi məqamlar istisna olunmaqla digər şəxslər üzrə xəbərlik şəkilçisi qəbul etməsi prinsipcə mümkün deyil):

atdır: Avazın gödəlmədin, ünim boğulmadın bir atdır, əlümə girdi...;

atındır. Hünər atındır;

atınımıdır. Bu hünər atınımıdır, ərişimidir?

Hər üç cümlədə -dır xəbərlik şəkilçisi qəbul etmiş “at” sözü, daha doğrusu, atdır, atındır, atınımıdır ismi xəbərlərinin assosiativliyi, üstün mövqedə olması aydın şəkildə görünür. Bu cəhət ikinci və üçüncü cümlələrin semantik yükündə özünü birbaşa göstərir: At qəhrəmandan hünərlidir, üstündür.

Atla bağlı sifətlər. “Kitab”dakı atla bağlı sözlərin bir qismi sifət nitq hissəsinə daxildir. Bu tip vahidləri iki yerə bölmək olar:

1) *At adlarının (zoonimlərin) apelyativi kimi işlənən sifətlər:*

ağ, boz – Ağ-boz at

al – Al aygır

alaca – Alaca at

boz – Boz aygır

qara – Qara aygır, Qaragöz at

qoşur – Qoşur at

gög – Gög bədəvi

Yuxarıdakı at adlarının yaranmasında iştirak etmiş ağ, al, alaca, boz, qara, qoşur kimi rəng bildirən sözlərin hər birinin simvolik mənası vardır (əvvəlki səhifələrə bax).

2) *Əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər atla bağlı sözlər müstəvisində.* Bu cür sözlərin hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

atlu (at minən). Bədəvi atlu bir oğula, yarəb, noldu?;

... din düşməni alaca atlu kafər bindi yılğadı;
Bir bölük atlu gəldi, içində bəgləri yatdı – uyıdı;
arıq. Altında Al ayğırı arıq oğlan;
bəhri. ...atı bəhri hotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq;
bədəvi. Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda;
yügrək. Bari Bayındır xanıñ tövləsindən eki şahbaz
yügrək at götürün;
yaxşı. Gəl, yaxşı at bin. Yaxşı yigitlər ilə eş yort!;

Nümunələrdəki sifətlərin hər biri atla bağlı ayrı-ayrı cəhətlərin ilkin kodu kimi çıxış edir: atlu – Oğuz igidlərini atsız təsəvvür etmək mümkün deyil; arıq – Oğuz igidinin atını aşağılama; bəhri (dəniz rəngində, mavi) – Oğuz igidinin atı ilə atının qotazı eyni rəngdədir: Gög bədəvi – gög (göy-mavi) + atı bəhri (mavi) qotazlı; bədəvi (köçəri, çöllü) – Oğuz igidinin atı adi atlardan deyil, cins, harın atdır; yügrək – Oğuz igidinin atı sürətli qaçışa malikdir, qaçağandır. “Kitab”dakı yügrək su “iti, sürətli axan su”, sözi yügrək isə “sözü iti, kəskin” mənasındadır. Bu da yügrək at, yügrək su, yügrək söz vahidlərini eyni semantik şaxədə birləşdirir; yaxşı – Yaxşı at minən statusunu qazanmaq cəmiyyətdə nüfuz sahibi olmaq deməkdir. Yeri gəlmişkən, “Gəl, yaxşı at bin” cümləsi Basatla bağlı deyilmişdir. Basat isə nəinki Oğuz cəmiyyətinə qovuşur, hətta Oğuz igidlərinə sarsıdıcı zərbələr vuran, onları bir-bir məhv edən, Oğuzların kökünü kəsmək istəyən Təpəgözü təkbaşına öldürür.

Qeyd etdiyimiz sifətlərin əksəriyyəti quruluşca sadə (ağ, alaca, boz, qara...), bəziləri isə düzəltmədir: atlu, yügrək... Əlavə edək ki, bu sözlərdən yalnız “alaca” çoxaltma dərəcəsinə düşür. Digər sifətlər isə adi dərəcədədir: ağ, al, qara, qonur...

Atla bağlı fellər. “Kitab”da atla bağlı işlənmiş felləri lüğəvi mənə növləri baxımından aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar (bu tip fellərin bir qismi həm də qəhrəmanla bağlıdır):

Hərəkət felləri. Bu tip fellər “Kitab”da üstün mövqedə görünür:

Çapmaq. Büdrmək. Çaparkən ağ-boz atıñ büdrəmäsün!;

Dəpmək. At dəpdilər;

Səgirtmək. Sürücdürmək. Xan baba, qorxuram səgirdər-kən Qoñur atın sürücdirəsən;

İlgəmaq. İlgıyuban qara tağım yıqan Qazan!;

Tayanmaq. Boz ayğır dəxi Beyrəgi görüb tayandı, iki ayağınñ üzərinə turdı, kişnədi.

Sonuncu nümunədəki “tayanmaq” sözü M.Ergin və H.Araslının nəşrlərində “tanıdı” şəklindədir. B.Bartoldun tərcüməsində də tanıdı mənasındadır (узнал его). Drezden nüsxəsindəki yazılış şəkli isə “tayandı” formasında transkripsiyanın məqbul olduğunu göstərir. Amma bu da var ki, cümlənin semantik tutumu həmin yazılış şəklini daha çox tayandı yox, tanıdı şəklində oxumağa imkan verir.

Birinci və ikinci cümlələr isə yalnız atla bağlı hərəkət felləri yox, tərkibindəki sözlərin hamısının, əsasən, atla bağlı sözlər cərgəsindən ibarət olması baxımından maraq doğurur: Çapmaq, ağ, boz, at, büdrmək – Çaparkən ağ-boz atıñ büdrəmäsün; at, dəpmək – At dəpdilər. Dördüncü cümlədəki “sürücdürmək” felinin semantikasını barədə fikir müxtəlifliyi var. Məsələn, A.Hacıyev qorqudşünəşliqdəki iki fikri qarşılaşdırır: 1) F.Zeynalov və S.Əlizadəyə görə, “sürmək” sürüşmək mənasını ifadə edir; 2) O.Şaiq və M.Erginə görə, “sürmək” büdrmək mənasındadır. A.Hacıyev ikinci fikri müdafiə edir: “... bu mənanı (büdrmək) əsas götürən O.Şaiq və M.Ergin yüzə-yüz haqlıdırlar... “Oğuznamə”də verilmiş “Bir sürçin atın ayağın kəsməslər” atalar sözündə də həmin məna (büdrmək – Ə.T.) ifadə olunmuşdur”¹. Biz isə birinci fikrin doğru olduğunu aşağıdakı faktlarla arqumentləşdiririk:

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, s.187.

M.Kaşğarının “Divan”ında “sürçmək” sözü sürüşmək mənasında izah edilmişdir: at sürçdi – at sürüşdü;

Təhkiyəçi “Kitab”ın dili baxımından səciyyəvi olan “büd-rəmək” deyil, məhz “sürçmək” sözündən istifadə edib;

c→ş əvəzlənməsi türk dilləri baxımından səciyyəvidir: Sürçmək – sürüşmək, sağdıç-sağdış;

Atın sürüşməsi mətnin semantik yükü ilə birbaşa bağlanır: Sürçdi, məni yerə saldı (...Al aygır yoruldu...sürüşərək məni yerə vurdu).

Hal-vəziyyət ifadə edən fellər. Bu cür fellər, əsasən, at səslənməsini ifadə edən sözləri əhatə edir:

Kişnəmək. Boz aygır dəxi Beyrəgi görüb tayandı, iki ayağının üzərinə turdı, kişnədi;

Oğramaq (kişnəmək). Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda;

Qan qaşınmaq. Aslan hayqırdı, meydanda nə qədər at varsa, qan qaşındı. Maraqlıdır ki, buradakı “qan qaşınmaq” ifadəsi “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrində “qanı coşmaq”, “vahiməyə düşmək” kimi sadələşdirilmişdir. O.Ş.Gökyayın nəşr etdirdiyi “Dedem Korkudun kitabı”nda isə “qan işəmək”, “qorxudan qan işəmək” mənasında izah edilmişdir¹. M.Kaşğarının “Divan”ında kaşan (qaşan – Ə.T.) heyvanın, atın işəməsi mənasında verilmişdir. Qeyd edək ki, “Kitab”ın Bakı nəşrində (1988) “qan qaşınmaq” ifadəsinin “vahiməyə düşmək” mənasında verilməsi mətnin semantikasi ilə bağlanır. Belə ki, “qorxudan qan işəmək” vahidi ilə “vahiməyə düşmək” eyni semantik yuvaya daxil ola bilər. Digər tərəfdən, “qan qaşınmaq” ifadəsinin həqiqi yox, məcazi mənada işləndiyini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu tip sözlər sırasına “çığırma” ismini də əlavə etmək olar:... at çığırmasından çəkübəni oğlanı oyardı.

¹ O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, s.235.

Həmin söz O.Ş.Gökyayın nəşrində “çokramasından” şəklindədir.

At və qəhrəmanı xatırladan hərəkət felləri. Bu tip fellərin ümumi mənzərəsi aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görünür:

atlanmaq. Baybərə bəgin oğlu atlandı, ava çıxdı;

binmək (minmək). Altındağı Al ayğıra Bəkil məni bindirdi;

çapdırmaq. Altındağı Al ayğırı maña vergil! Qan dərlədi çapdırayım səniñ içün;

qamcılamaq (qamçılamaq). Atın qamcıladı yola girdi;

əyərləmək (yəhərləmək). Uru turdı təvlədən bir Şahbaz at çıxartdı, əyərlədi, geyimini geydi;

kişnəşdirmək. Qaraquc atları kişnəşdirən!;

öncələmək (mahmızlamaq, dizləri ilə vurmaq). Bədəvi atın öncələdi, ol tərəfə yürüdü;

yortmaq (at yerişinin bir növüdür, bu cür yerisdə at bir qabaq ayağı ilə bir dal ayağını eyni vaxtda yerə qoyur, çapmaq). Gəl, yaxşı at bin. Yaxşı yigitlər ilə eş yort!;

yüğürtmək. Yügrək atın yüğürdüb Qanturalı gürzin gögə atar ...;

yarışmaq. Yügrək olsa, yarışsam.

Göründüyü kimi, at və qəhrəmanı xatırladan hərəkət fellərinin əksəriyyəti feli xəbər funksiyasında çıxış edir ki, bu da at və qəhrəman barədə daha dolğun təəssürat yaratmağa xidmət edir.

Atla bağlı fellərin quruluşu. Bu cür felləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

sadə fellər: dəpmək, binmək, çapmaq...;

düzəltmə fellər: atlanmaq, çapdırmaq, əyərləmək, kişnəşdirmək;

mürəkkəb fellər: at oynatmaq, at salmaq (bu tip fellər həm də feli frazeoloji birləşmələr başlığı altında öyrənilir).

“Kitab”da “çapar” sözünün iştirakı ilə yaranmış atla bağlı mürəkkəb fellər sırasına aşağıdakıları da əlavə etmək olar:

çapar gəlmək. At ağızlu Aruz qoca evinə çapar gəldi;

çapar getmək. ...Beyrəgiñ atasına, anasına muştuluğa çapar getdi;

çapar varmaq. Ağ alınlı Bayındırıñ divanına çapar vardım;

çapar yetmək. Boz ayğurlu Beyrək çapar yetdi.

Tərkibində “çapar” sözü işlənən bu cür mürəkkəb fellər “atını sürətlə sürmək”, “sürətlə gəlib yetişmək” və s. mənaları ifadə edir. Həmin fellərin “Kitab”da işlənmə tezliyi belədir: çapar varmaq – 1 dəfə, çapar getmək – 1 dəfə, çapar gəlmək – 3 dəfə, “çapar yetmək” isə hər bir qəhrəmanın dilində bir neçə dəfə işlənmişdir. “Çaparaq yetişdi” anlamlı “çapar yetdi”nin bu intensivliyi “Kitab”da at və qəhrəman obrazlarının sintez şəklində olduğunu, daha doğrusu, onların bütün məqamlarda bir-birini tamamladığını göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi, at oynatmaq (hünər göstərmək), at yelisinə düşmək (atın boynuna sarılarak sürətlə sürmək), at salmaq (atla meydana girmək) vahidləri türkologiyada feli frazeoloji vahidlər hesab olunur. Bu cür vahidlər sırasında “qan dərlətmək” ifadəsinin rolu daha qabarıq görünür. Bu mənada “Kitab”da cəmi bir dəfə işlənmiş “qan dərlətmək” ifadəsinə diqqət yetirək: qan dərlətmək (atı qanı çıxana qədər sürmək, qan-tər içində sürmək) – Qan dərlədi çapdırayım səniñ için. Yeri gəlmişkən, “Kitab”da bir neçə dəfə işlənmiş “dərlətmək” feli heç bir türk dilində deyil, yalnız Azərbaycan dilində, daha doğrusu, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində məhz “dərrə-məx” şəklində mühafizə olunur (bax. Əzizxan Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi”. Bakı, 2002, s.39).

Atla bağlı fellər növ kateqoriyası müstəvisində. Araşdırmalar göstərir ki, bu cür fellər sırasında məlum növdə olanlar üstün mövqedədir. Məchul növdə işlənmə, əsasən,

müşahidə olunmur. Digər növlərdə olanlar isə cəmi bir-iki nümunəni əhatə edir. Bəzi faktları təqdim edirik:

Məlum növdə: *dəpmək*. At dəpdilər;

kişnəmək. ...iki ayağının üzərinə turdı,

kişnədi;

yortmaq. Yaxşı yigitlər ilə eş yort;

Qayıdış növdə: *atlanmaq*. Baybörə bəgiñ oğlı atlandı...;

Qarşılıq növdə: *yarışmaq*. Yügrək olsa yarışsam;

Birgəlik növdə: *kişnəşdirmək*. Qaraquc atları kişnəşdirən!;

İcbar növdə: *çapdırmaq*. Qan dərlədi çapdırayım səniñ içün.

Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası. Atla bağlı fellərin bir qismi təsirlilik, bir qismi isə təsirsizdir. Bəzi nümunələri təqdim edirik:

təsirlil fellər: *bindirmək*. Al ayğıra Bəkil məni bindirdi;

çapdırmaq. Qan dərlədi çapdırayım..;

kişnətmək. ... qaraquçın kişnətdi.

təsirsiz fellər: *kişnəmək*. ... iki ayağının üzərinə turdı, kişnədi;

atlanmaq. Baybörə bəgiñ oğlı atlandı...;

yarışmaq. Yügrək olsa, yarışsam;

oğramaq. Bədəvi atlar issini görüb

oğradıqda.

İnkərlıq kateqoriyası. “Kitab”dakı atla bağlı fellərin təsdiq və inkarda işlənməsi, bir tərəfdən, sintaktik mühitlə, digər tərəfdən isə həmin tip fellərin semantik yükü ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, inkərlıq mənası bəzən –ma² şəkilçisinin iştirakı olmadan reallaşır ki, bu da bilavasitə fellərin semantikasından doğur. Məsələn, “yorulmaq” feli gücdən düşmək, zəifləmək, üzülmək və s. mənalara malik olduğu üçün təsdiqdə işləndikdə inkar, inkarda işləndikdə isə təsdiq məzmunu ifadə olunur. Məsələn, “Toqlı başlu Turu ayğır yoruldı” cümləsinin feli xəbəri təsdiqdə işlənsə də, inkar məzmunludur, daha dəqiqi,

çox asanlıqla “qaça bilmədi” sözü ilə əvəzlənə bilir. İnkâr şəkilçisi ilə işlənmiş “yorulmaq” felində isə təsdiq məzmunu ifadə olunur: Yorulmadı. Bu cümlənin semantik tutumu güclüdür, qüvvətlidir və ya gücdən düşmədi, üzülmədi kimi mənaları əhatə edir. Fikrimizcə, bu, -ma² inkâr şəkilçisinin arxetipləri ilə bağlıdır: “...ümumtürk “boş” sözünün karaqas dilindəki “bot” variantı göstərir ki, burada bo+ş//t tərkib hissələri və “bo” kökü vardır və həmin kök inkarlıq bildirən “ba” ilə bağlıdır, çünki inkarlıq morfemi zəiflik, azlıq, boşluq mənə çaları daşıyan sözlə eyni yuvaya girə bilər”¹.

Yaxud “büdrmək” feli müvazinətini itirmək, yerişini pozmaq və s. mənaları ifadə edir. Deməli, “büdrmək” feli situasiyadan asılı olaraq təsdiqdə işlənərsə, mənfi çalar, hətta qarğış mənası ifadə edilər: Büdrəsin! – Yerişini itirsin! Müvazinəti pozulsun! və s. Əksinə, inkarda işləndikdə müsbət mənə çaları, hətta alqış mənası ifadə olunur. Yeri gəlmişkən, “Kitab”da “büdrmək” felinin bir neçə dəfə məhz inkarda işlənməsi müşahidə olunur: büdrməsin. Çaparkən ağ-boz atıñ büdrməsün! Alqış mənası ifadə olunan bu tipli cümlələr “Kitab”ın poetik dilini zənginləşdirən detallardan hesab olunur.

Göründüyü kimi, yorulmaq və büdrmək tipli fellər təsdiqdə işləndikdə inkar, inkarda işləndikdə isə təsdiq məzmunu yaranır (cümlənin semantikasından doğan mənə nəzərdə tutulur). Kişnəmək və oğramaq tipli fellər isə -ma² inkâr şəkilçisi ilə işləndikdə daha çox inkar, əksinə olduqda isə daha çox təsdiq mənası yaranır: kişnəşdirmək. Qaraquc atları kişnəşdirən!; kişnətmədin (burada -ma² inkâr şəkilçisi – mədin² feli bağlama şəkilçisinin tərkibində işlənmişdir). Qaraqucda Qazlıq atım kişnətmədin (Qaracıqda Qazlıq atımı kişnətmədən). “Kitab”da diqqət çəkən məqamlardan biri də məhz at kişnəməsi təsvir olunan səhnələrdir. Konkret desək, Oğuzların şad və

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.248.

kədərli anlarının ilkin konturlarını, həm də “kişnəmək” sözü kontekstində dəqiqləşdirmək mümkündür: At kişnəməsi eşidilir = Oğuzların şad günləri; At kişnəməsi eşidilir = Oğuzların kədərli günləri. Bu mənada “Kitab”da “Bədəvi atlar yiyəsini görüb kişnədikdə (Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda) feli birləşməsinin “Saqallu boz ac turğay sayradıqda”, “Köksü gözəl qaya tağlara gün dəgəndə” və s. kimi birləşmələrlə eyni mətn daxilində verilməsi dediklərimizi arqumentləşdirir. Yeri gəlmişkən, həmin mətn poetik çəki baxımından çox zəngindir. Sanki bu mətndə təbiət gözəlliyi ilə türkün poetik təfəkkürü cülğəşmiş vəziyyətdədir.

Ümumiyyətlə, at kişnəməsi müəyyən bir hadisə barədə signal, işarədir. Heç şübhəsiz ki, qədim türk at kişnəməsini dərindən müşahidə etmiş, onun nə üçün kişnədiyini çıxartdığı səsin – kişnəmənin alçaqlıq və yüksəklik dərəcəsi ilə - ton müxtəlifliyi ilə müəyyənləşdirmişdir (bu, atçılıqla məşğul olan bütün xalqlara aiddir). “Kitab”da at kişnəməsi təsvir olunan səhnələrin mətn semantikasını müstəvisində təhlili aşağıdakıları söyləməyə imkan verir:

At Beyrəyi tanıdığı üçün kişnəyir: Boz aygır dəxi Beyrəgi görüb tayandı, iki ayağının üzərinə turdı, kişnədi;

Dan yelləri əsir, torağay ötür, dağlara gün dəyir, igidlər güləşir- bir sözlə, Oğuz elində hər şey gözəldir, bu anlarda bədəvi atlar sahibini gördüyü üçün kişnəyir: Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda;

Qazan çətin vəziyyətdədir, dəvələrini nərilədidilər, atlarını kişnədilər: Qazan bunlu oldu... Qaraqucda Qazlıq atlarını kişnədilər;

Burla xatun oğlu Uruzu itirdiyi üçün quluncuq kimi kişnəmək istəyir: Quluncığı kişnəyib belə keçdi. Quluncuğum aldırmişam, kişnəyəyinmi?

“Kitab”dakı bu xüsusiyyətlər “Koroğlu” dastanı baxımından da səciyyəvidir. Burada bir nümunəvi xatırlatmaq yerinə düşür:

Qoyun bədöylər kişnəsin,
Misri qılınclar işləsin,
Kimi tənəf qılınclasın,
Kiminiz bir xan üstünə.

Bu parçadakı “Qoyun bədöylər kişnəsin” misrası birbaşa döyüşə çağırış, hücum mənasını ifadə edir.

“Kitab”da atla bağlı işlənmiş digər fellərin təsdiq və inkarda olmasını aşağıdakı nümunələr müstəvisində nəzərdən keçirək:

Təsdiqdə: *atlanmaq*. Qalın Oğuz bəgləri atlandılar;

binmək. Kim atın binər, kim cövşən geyər;

çapmaq. Oğuz bəgləri at çapanda meydan qalmış;

səgirtmək. Güni gəldi, ağ meydanda səgirdərin

səniğ için!

İnkarda: *binməmək* (*minməmək*). Sarb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz; binincə binməsə yeg!;

enməmək. Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə;

verməmək. Şahbaz-şahbaz atlar Qarıyubdur qulun

verməz;

yeməmək. At yemiyən acı otlar (bitincə) bitməsə,

yeg!

Müqayisələr atla bağlı fellərin daha çox təsdiqdə işləndiyini göstərir. Bu da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, birbaşa həmin tip fellərin semantik tutumu ilə bağlıdır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, “Kitab”da təsdiq və inkar qarşılaşdırmasının “yox” sözü ilə ifadəsinə də təsadüf olunur. Burada “binmək” felinin inkarda işləndiyini göstərməklə kifayətlənirik: And içmişəm, qısır qısrağa bindigim yoq.

Felin təsriflənən formaları. “Kitab”da atla bağlı sözlərin felin təsriflənən formaları baxımından araşdırılması bir sıra maraqlı nəticələr söyləməyə imkan verir. Konkret desək, bu tip sözlər daha çox felin əmr, xüsusən də xəbər şəklində (burada şühudi keçmiş zaman şəkilçisi ilə işlənmə nəzərdə tutulur) qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Digər şəkillərə isə az təsadüf olunur. Hətta atla bağlı fellərin felin vacib şəklində işlənməsinə, ümumiyyətlə, rast gəlinmir. Heç şübhəsiz ki, bu birbaşa uyğun sintaktik mühitin olmaması ilə bağlıdır. Çünki felin vacib şəkli “Kitab”ın dili üçün səciyyəvidir: Mən qarıma varmadan ol maña baş gətürmək gərək ... Baba, bu sözü sən maña diməmək gərək idiş...

Atla bağlı fellər felin təsriflənən formaları müstəvisində aşağıdakı kimidir:

I şəxs təkdə. *çapdırayım*. Qan dərlədi çapdırayım səniş için;

kişnənəyinmi. Quluncığım aldırmişəm, kişnəyəyinmi?;

əyər salayım. Baba, yelisi qara Qazlıq atuma əyər salayım...;

II şəxs təkdə. *yort*. Yaxşı yigitlər ilə eş yort!;

III şəxs təkdə. *ensün*. Hay, atamıñ altun qədəhindən şərab içən, məni sevən atdan ensün!;

binət olsun. Tavla-tavla şahbaz atlarım gərəksə, aña binət olsun!;

büdrəməsün. Çaparkən ağ-boz atıñ büdrəməsün!;

II şəxs cəmdə. *atlanıñ*. Xoş, imdi atlanıñ!

III şəxs cəmdə. *binsünlər*. Hey, məni sevən yigitlər binsünlər!

Nümunələrdəki yort və atlanıñ fellərində əmr mənası birbaşa ifadə olunur. “Əyər salayım” tipli fellər isə daha çox sintaktik bütövlərin əvvəlində işlənir ki, bu da hadisələrin dinamikasını izləmək baxımından maraqlıdır: Baba, yelisi qara Qazlıq atuma əyər salayım, qanlı kafər elinə aqın çapayım. Baş

kəsim, qan dökim. Kafərə qan qusdırayım. Qul-qaravaş gətürəyim. Hünər göstərəyim. Burada felin əmr şəkli ilə ifadə olunmuş feli xəbərlərin işlənmə ardıcılığına diqqət yetirək: əyər salayım→ aqın çapayım – baş kəsim→qan dökim→qan qusdırayım→gətürəyim (qul-qaravaş)→hünər göstərəyim. Deməli, mətn daxilində “əyər salayım” başlanğıcı, “hünər göstərəyim” isə nəticəni ifadə edir.

Şühudi keçmiş zamanda: *atlandı.* Altı yüz kafər atlandı; atlandılar. Baybörə bəgiñ oğlu atlandı, ava çıqdı;
bindim. Yelisi qara Qazlıq atın bütün bindim;
mindim. Haman qız sıçradı, ata mindi;
çapar yetdi. ...Qazan qartaşı Qaragünə çapar yetdi;
kişnədi. ...iki ayağının üzərinə tırdı, kişnədi; dəpdi. Baba yalnız kafərə at dəpdi;

yortdılar. Yedi gün yedi gecə yortdılar...

Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitab”da şühudi keçmiş zamanda işlənmiş fellər üstün mövqedədir. Bu sistemdə isə “minmək” və “yetmək” felləri mərkəzdə durur:

bindi ... Qazan... Qoñur atın çəkirdi, bütün bindi;
...Təpəlqaşğa ayğırına Tondaz bindi;
...Göy bədəvisin tutdırdı, Qazan bəgün qarındaşı Qaragünə bindi;

... Beyrək Boz ayğırına bindi;

... Yegnək Turı ayğırına bindi;

... Ağ bədəvisin çəkirdi... Şir Şəmsəddin bindi...

yetdi ... Qazan bəgiñ qartaşı Qaragünə çapar yetdi;

...Qıyan Səlcük oğlu Dəli Donda çapar yetdi;

...Qaragünə oğlu Qarabudaq çapar yetdi;

...Ğəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin çapar yetdi;

... Boz ayğırlu Beyrək çapar yetdi;

...Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnək çapar yetdi;

...At ağızlu Uruz qoca çapar yetdi;

...Bəgdüz Əmən çapar yetdi;
...İlək qoca oğlu Alb Ərən çapar yetdi...

Qarşılaşdırmalar göstərir ki, “mindi” (bindi) feli boyların əvvəlində, “yetdi” isə sonlarında çox işlənmişdir. Bu da qəhrəmanlıq dastanlarının poetik strukturu, daha doğrusu, hadisələrin inkişaf xətti ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, “çapar yetdi” ifadəsindən sonra verilmiş nida cümləsi Oğuz igidlərinin Qazan xana hesabatını xatırladan ən əsas atributlardandır: Çal qılıcıy ağam Qazan, yetdim! – dedi. Şühudi keçmiş zamanda işlənmiş dəpmək (burada sürmək mənası nəzərdə tutulur) və urmaq (vurmaq) fellərinin mətn daxilində ardıcıl olaraq verilməsi də “Kitab”ın dili üçün səciyyəvidir: Qazan at dəpdi. Sugüsin çəküb əlindən aldı, dəpəsinə urdı... Bu cəhət “at saldı” (at sürdü) və “qılıc yüritdi” (qılınc çaldı) vahidlərində də müşahidə olunur: Qara tonlu kafərə at saldılar, qılıc yüritdilər. Kafəri basdılar – qırdılar... Bu cür detallarda isə Oğuz igidlərinin şücaəti birbaşa, həm də məhz qəhrəman və at kontekstində ifadə olunur.

İndiki zamanda: *urar (vurur)*. Xanım, sazdon bir aslan çıxar, at urar...; *binər (minir)*. Kim atın binər, kim cövşən geyər.

Qeyri-qəti gələcək zamanda: *qulun verməz*. Şahbaz-şahbaz atlar Qaruyubdur qulun verməz.

Arzu şəklində: *sürücdirəsən*. Qoñur atıñ sürücdirəsən;
binəm. Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm.

Şərt şəklində: *yarışsam*. Yügrək atın yügürdüb Qanturalı gürzin gögə atar ... Yügrək olsa, yarışsam.

minərsəm. Minərsəm, tabutum olsun!

Atla bağlı fellər indiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarda, eləcə də arzu və şərt şəkillərində az işlənsə də, Oğuz igidlərinin

hərəkət trayektoriyasını dəqiqləşdirməyə kömək edən detallardandır.

Felin təsriflənməyən formaları. Atla bağlı fellərin -maq² məsdər şəkilçisi ilə işlənməsinə az təsadüf olunur, feli sifət və feli bağlamalar isə qabarıq şəkildə görünür. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

Məsdər: -maq. *binmək*. Yelisi qərə atuma binməgüm çoq.

“Kitab”da məsdərin -ış şəkilçisi ilə ifadə olunması “səgirtmək” felində də özünü göstərir: səgirdişin – oğlumıŋ at səgirdisin – oğlumin at səyirtməyini.

Feli sifətlər: - *ən. kişnəşdirən*. Qaraquc atları kişnəşdirən!;

- *digim. bindigim*. And içmişəm, qısır qısaŋu bindigim yoq.

- *ıci. yıqııcı (yıxan)*. Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqııcı, Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnək çapar yetdi.

Feli bağlamalar: - *üb*. Quluncığı kişnəyüb belə keçdi;

- *übən ... ağ-boz atlar binübən yortuşdılar*;

- *übəni*. Binübəni qazavata varduŋim yoq;

- *mədin*. Mən qaraquc atıma binmədin ol binmiş ola!;

- *dıqda*. Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda;

- *anda*. Oğuz bəgləri at çapanda meydan qalmış;

- *ərək*. Dəli Qarçar səgirdərək vardı, suya düşdü;

- *incə*. Sarb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz; binincə binməsə, yeg!

Yuxarıdakı feli bağlamalar daha çox hərəkəti tərzə və zamana görə tamamlayır. Bu da digər qəhrəmanlıq dastanlarımızda olduğu kimi, “Kitab”ın poetik strukturunda at və qəhrəman obrazlarının həlledici rola malik olması ilə bağlıdır.

Atla bağlı sözlər və köməkçi nitq hissələri. Atla bağlı bəzi sözlərin köməkçi nitq hissələri ilə birlikdə işlənməsinə rast gəlinir:

-la bağlayıcısı. qulanla. Qulanla sığın-keyikə qoşsı yurdım!;

nə-nə bağlayıcısı. Salur Qazan nə atın ögdi, nə kəndin ögdi.

-ca ədati. alaca. Altundağı alaca atıj nə ögərsən? ;

-mı ədati. atıjıdır. Bu hünər atıjıdır, ərişmidir? Çapmadıqmı. Səünlə meydanda at çapmadıqmı!

Bu nümunələrdə birləşdirmə (-la), inkarlıq (nə-nə), qüvvətləndirmə (-ca) və sual (-mı) mənaları ifadə edən köməkçi nitq hissələrinin rolu birbaşa görünür. Bəzən isə köməkçi nitq hissələrinin atla bağlı sözlər kontekstində bilavasitə təqdiminə rast gəlinir: üçün qoşması. Bədəvi atım saqlardım bu gün üçün... Qoşur atım yorultmuşam sənişçün.

ATLA BAĞLI VAHİDLƏRİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“Kitab”dakı atla bağlı vahidlərin söz birləşmələri, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri, cümlə üzvləri və xitablar müstəvisində öyrənilməsi at və qəhrəman obrazlarının ən səciyyəvi cəhətlərini dəqiqləşdirməyə imkan yaradır. Məsələn, “yügrək at” birinci növ təyini söz birləşməsində atın sürətli qaçışa malik olması, “Oğuz bəgləri at çapanda” feli birləşməsi və “Qan dərlədi çapdırayım sənə için” əmr cümləsində Oğuz igidlərinin qəhrəmanlığı, “...hünər atındır” cümləsindəki ismi xəbərdə atın qeyri-adi gücü, “Qulunum oğul!” xitabında atın hətta oğuldan üstün tutulması konkret olaraq ifadə olunur. Daha dəqiqi, atla bağlı ilkin kontur və kodların tam reallaşmış vəziyyətdə olması məhz sintaksis müstəvisində aydın şəkildə görünür.

Atla bağlı sözlər ismi birləşmə müstəvisində. Belə birləşmələr birinci növ təyini söz birləşmələri, ikinci növ təyini söz birləşmələri, üçüncü növ təyini söz birləşmələri, həmçinin təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələri əhatə etdiyindən onların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir:

Birinci növ təyini söz birləşmələri. “Kitab”da bu tip birləşmələrin aşağıdakı modellərdə təzahürünə rast gəlinir:

İsim+isim modelində: *şahbaz at*. Urı turdı, təvlədən bir şahbaz at çıxardı, əyərlədi, geyimin geydi;

Şahbaz ayğır. Şahbaz ayğırı çəkdirdi, buda bindi.

Bu nümunələrdə asılı tərəf kimi çıxış edən şahin anamlı “Şahbaz” sözü fars mənşəlidir, birləşmə daxilində igid, cəsur, cəsəratli mənasındadır. Maraqlıdır ki, “şahbaz” sözü həm də Oğuz igidləri ilə bağlı işlədilmişdir: Vay, şah yigidim, vay,

şahbaz yigidim! Qeyd edək ki, bu cür detallar at və qəhrəman obrazlarını eyni xətdə birləşdirir.

Sifət+isim modelində: *bədəvi at ...* Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda;

yaxşı at. Gəl yaxşı at bin;

ağ-boz at. Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm;

yügrək ... eki şahbaz yügrək at gətürüň.

“Kitab”da sifət+isim modelində olan birinci növ təyini söz birləşmələri üstün mövqedədir. Bu üstünlük at adlarında daha qabarıq görünür. Belə ki, Qoңur at, Qara ayğır, Boz ayğır, Al ayğır və s. kimi zoonimik vahidlər məhz sifət+isim modelində olan I növ təyini söz birləşmələridir.

Say+isim modelində: *biñ ayğır.* Biñ ayğır diləyübdür kim, qısrğa aşmamış ola;

Əvəzlik+isim modelində: *bu ayğır...* bu ayğırı və dəxi bu yayı və bu gürzi maña verij;

bu at. Bu at Bəkiliñdir, biz qaçırız.

Bu tip modellərdə atla bağlı sözlərin az işlənməsi, şübhəsiz ki, uyğun sintaktik mühitin az olması ilə bağlıdır.

İkinci növ təyini söz birləşmələri. Bu cür təyini söz birləşmələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Hər iki tərəfi əsasən atla bağlı isimlərdən ibarət olanlar:

at ayağı. At ayağı külük, ozan dili çevik olur;

at köksü. Beyrək at köksin qucaqladı;

at cilavısı. Bəkil at cilavısının yeñimədi, bilə uçdı;

at çığırması. Geyim qılıcdımasından, at çığırmasından

çəkübəni oğlanı oyardı.

2) Birinci tərəfi atla bağlı isimlərdən ibarət olanlar:

ayğır malı. Yağı yordı əlümdə qıl kişlim, ayğır malı.

3) İkinci tərəfi atla bağlı isimlərdən ibarət olanlar:

Beyrək atı. Bayrək atı qızıñ atını keçdi;

dəniz qulunu. Baybörənin oğlıçun bir dəniz qulunu – boz ayğır aldılar;

Qazlıq atı. Qazlıq atın bütün binən...

Yuxarıdakı təyini söz birləşmələri ümumilik, mücərrədlik bildirir. Burada yalnız “Beyrək atı” söz birləşməsi istisnadır. Belə ki, həmin birləşmədə birinci tərəf (Beyrək) qeyri-müəyyən yiyəlik halda olsa da, mücərrədliyi, qeyri-müəyyənliyi deyil, konkretliyi ifadə edir, bir növ III növ təyini söz birləşməsinin funksiyasını yerinə yetirir.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri. Belə birləşmələri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1) Hər iki tərəfi əsasən atla bağlı isimlərdən ibarət olanlar:

atının tərkələri ... atının tərkələrini tartdı, urdı;

atının yelisi... var qüvvətilə atının yelisinə düşdi;

atının gözü ... döndü evinə gəli yürürkən Əzrayil atının gözinə göründü;

atının çilbəri. Genə atının çilbərin biləginə keçürdi;

atlarının əyəri. ...atlarının əyərin alub, geyimlərin çıxardılar.

2) Birinci tərəfi at adlarından (zoonimlərdən) ibarət olanlar:

Qoşur atın ayası. Qoşur atın ayası! Xan Uruzın babası;

Boz ayğırın beli. Boz ayğırın belinə binmədimmi?

Ağ-boz atın üzəri. ... Ağ-boz atın üzərindən yerə engil!

3) İkinci tərəfi atla bağlı isimlərdən ibarət olanlar:

qızıq atı. Bayrək atı qızıq atını keçdi;

mənim Şahbaz atım... mənim Şahbaz atımı götürün!;

kafərin ilqısı. Gedərək kafərin ilqısına gəldi;

oğlumun at səgirdişin ... oğlumun at səgirdişin, qılıc çalışın, oq atışın görəyim...;

mənim atım. sənin atın. Sənin atını mənim atım keçmədimi?

Konkretliyi, müəyyənliyi ifadə edən bu cür III növ təyini söz birləşmələrinin bəzən bir cümlə daxilində üç dəfə, həm də müxtəlif məqamlarda işlənməsinə təsadüf olunur. Belə birləşmələrdə maraqlı cəhət odur ki, birinci tərəfdə yiyəlik hal şəkilçili şəxs əvəzlilikləri (mən, sən, o), ikinci tərəfdə isə I, II və III şəxslərin təki üzrə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş “at” sözü işlənir: mənim atım, səniñ atıñ, onuñ atı – Əgər səniñ atıñ mənim atımı keçərsə, onuñ atını dəxi keçər. Deməli, qalib gələcək atın kimə - hansı qəhrəmana məxsus olması məhz III növ təyini söz birləşmələri kontekstində müəyyənləşdirilir.

“Kitab”da bu tip III növ təyini söz birləşmələri miqdarı və işlənmə tezliyinə görə II növ təyini söz birləşmələrindən üstün mövqedədir. Aşağıdakı parça dediklərimizi arqumentləşdirir:

Açuq-açuq meydana bənzər səniñ alıncuğıñ,
Eku şəbcırağa bənzər səniñ gözcigəziñ,
Əbrişimə bənzər səniñ yəlicigıñ.
Eki şəbcırağa bənzər səniñ gözcigəziñ,
Əri muradına yetürər səniñ arxacığıñ...

Bu sintaktik bütövdə səniñ alıncuğıñ, səniñ yəlicigıñ, səniñ gözcigəziñ, səniñ arxacığıñ III növ təyini söz birləşmələri bənzətmələr kontekstində verilir ki, burada da ata məxsus bədən üzvlərinin adlarının (alın, göz, yal, bel) sadalanması ilə at gözəlliyi, at sədaqəti poetik şəkildə ifadə olunur. Həmin parçada ata sən (sənin...), - deyə müraciət olunma isə atın insana nə qədər yaxın və doğma olduğunu təsdiqləyir.

Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr. Bu cür birləşmələri bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1) Mənsubiyyət şəkilçili sözlə ifadə olunmuş birinci tərəfi ismin adlıq halında olur, ikinci tərəfi isə -l⁴ şəkilçili sifətdən ibarət olur:

atı bəhri hotazlı ... atı bəhri hotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq çapar yetdi;

2) İkinci tərəf birinci tərəfin əlamətini bildirir:
yelisi qara (qara yallı). Oğluyla yelisi qara Qazlıq atın
bütün bindi;
ayağı uzun. Ayağı uzun şahbaz ata binən arğış;
aygırı arıq. Altında Al aygırı arıq oğlan.
boynı uzun. Boynı uzun Bədəvi atlar gedərsə, mənim
gedər.

Birinci nümunədəki “yelisi qara”, ikinci nümunədəki “ayağı uzun”, dördüncü nümunədəki “boynı uzun” söz birləşmələri at gücünü, at qüvvəsini səciyyələndirən bədii təyinlərdir. Üçüncü nümunədəki “Al aygırı arıq” söz birləşməsi də bədii təyin statusundadır. Amma burada Oğuz igidinin atı təriflənmir, əksinə, kafir Oğuz igidinə “Al aygırı arıq oğlan” – deməklə onun gücünü azaltmaq, onu sözlə məğlub edərək sıradan çıxartmaq istəyir. Oğuz igidi isə sarsılmaz, kafirə daha tutarlı cavab verir: Altımda Al aygırım nə bəgənməzsən, - səni gördü oynar. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, boynı uzun, aygırı arıq, aygırı uzun kimi söz birləşmələri “öz əslinə - cümlə formasına daha yaxın olsa da, artıq dastanların (“Kitab”ın – Ə.T.) dilində söz birləşməsi modelindədir və bu hal göstərir ki, onların yaranma tarixi daha qədimdir”¹.

3) Birinci tərəfi substantiv isimlər, ikinci tərəfi –l⁴ şəkilçili sifətlərlə ifadə olunur. “Kitab”da bu cür birləşmələr bəzi antroponimik və zoonimik modellərdə müşahidə olunur:

at ağuzlu. At ağuzlu Uruz (Aruz) qoca;
keçi başlu. Keçi başlu Keçər aygır;
toğlı başlu. Toğlı başlu Turı aygır.

Atla bağlı sözlər feli birləşmələr müstəvisində. Müşahidələr göstərir ki, əsas tərəfi məsdər, feli sifət və feli bağlamalardan ibarət olan belə birləşmələr daha çox “ad-fel” və “fel-fel” tipli birləşmələri əhatə edir (“Kitab”da atla bağlı fellərin

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.490.

məsdər şəkilçisi ilə (-maq²) az işləndiyini əvvəlki səhifələrdə qeyd etmişik).

“Ad-fel” tipli birləşmələr. Türk dilləri baxımından xarakterik olan bu cür birləşmələri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək mümkündür:

Adlıq hallı feli birləşmələr:

at yemiyən. At yemiyən acı otlar (bitincə) bitməsə, yeg!;
quluncığı kişnəyüb. Quluncığı kişnəyüb belə keçdi;

Təsirlik hallı feli birləşmələr:

ayğırları görəcək. Ayğırları görəcək bəğəndi;
yügrək atı yügürdü. Yügrək atın yügürdü. Qanturalı
gürzin gögə atar;

Oğuz bəgləri at çapanda. Oğuz bəgləri at çapanda meydan qalmış;

ayğır atım boğazlayub. Ayğır atım boğazlayub aşum vergün!;

qaraquc atları kişnəşdirən. Qaraquc atları kişnəşdirən!;
ağ-boz atlar binübən. Ağ-boz atlar binübən yortuşdılar.

Yönlük hallı feli birləşmələr:

Mən qaraquc atıma binmədin. Mən qaraquc atıma binmədin ol binmiş ola!;

qısır qısrağa bindigim. And içmişəm, qısır qısrağa bindigim yox;

Qaragöz atı yelinə yatan. Qaragöz atı yelinə yatan Qazan;

ayağı uzun Şahbaz ata binən. Ayağı uzun Şahbaz ata binən arğış...

Yerlik hallı feli birləşmələr: Belə birləşmələr müşahidə olunmur. Bu da, qeyd etdiyimiz kimi, atla bağlı sözlərin ismin yerlik halında işlənməməsi ilə bağlıdır (“Kitab”dakı vahidlər nəzərdə tutulur).

Çıxışlıq hallı feli birləşmələr:

Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı. Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı, Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnək çapar yetdi.

“**Ad-fel**” tipli feli birləşmələr sistemində yerlik hallı birləşmələrə təsadüf olunmur, adlıq və çıxışlıq hallı birləşmələrə az rast gəlinir, yönlük və təsirlik hallı feli birləşmələr isə üstün mövqedə görünür. Bu isə birbaşa “Kitab”ın poetik strukturu ilə bağlıdır. Dəqiq desək, qəhrəmanın hərəkət trayektoriyasında atın mərkəzdə dayanması (ata minmə və atı sürmə) müvafiq sintaktik mühiti reallaşdırır. Hətta mübaliğəsiz deyirik ki, “Kitab”ı bunlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Yuxarıdakı feli birləşmələrin əsas tərəflərinin daha çox atla bağlı feli sifət (kişnəşdirən, bindigim, binən...) və feli bağlamalardan (kişnəyib, çapanda, binübən, binmədin...) ibarət olması, asılı tərəfdə atla bağlı isimlərin (at, aygır, quluncuq...) üstün mövqedə görünməsi, eyni zamanda bu tip vahidlərin assosiativliyi və “Kitab”da tez-tez təkrarlanması da dediklərimizi arqumentləşdirir.

“**Fel-fel**” tipli birləşmələr. Bu tip birləşmələr ümumən qədim türk abidələrinin dili baxımından səciyyəvi deyil. Bu mənada “Kitab”da təsadüf olunan, həm də daha çox atla bağlı feli sifət və feli bağlamaların iştirakı ilə yaranan “fel-fel” tipli birləşmələr maraqlıdır. Burada təkcə onu qeyd edirik ki, belə birləşmələr boy qəhrəmanları ilə onlara məxsus atların vəhdətdə olduğunu təsdiqləyir:

görüb-oğradıqda. Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda;
yarananub-enməyincə.

Yarananub Qazlıq atımdan enməyincə;

binübəni-varduğım. Binübəni qazavata varduğım yoq.

Birinci nümunə (görüb-oğradıqda) tam yanaşma, ikinci və üçüncü nümunələr (yarananub-enməyincə, binübəni-varduğım)

isə tam olmayan yanaşma əlaqəsi ilə qurulmuş “fel-fel” tipli birləşmələrdir.

Atla bağlı vahidlər məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri müstəvisində

Məlumdur ki, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri dedikdə nəqli, sual, əmr və nida cümlələri nəzərdə tutulur. Atla bağlı sözlərin məhz bu kontekstdə öyrənilməsi atın, xüsusən də at və qəhrəman münasibətlərinin görünən və görünməyən tərəflərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Qeyd etdiyimiz kimi, şahbaz at, at çıxırması, atının yelisi, atı bəhri hotazlı kimi ismi birləşmələr, eləcə də yügrək atın yügürdüüb, görüb oğradıqda, ayağı uzun şahbaz ata binən və s. kimi feli birləşmələr əsasən atla bağlı sözlərin iştirakı ilə qurulub. Bu birləşmələrin hər birində sözdən fərqli olaraq, at və qəhrəmanın səciyyəvi cəhətləri daha konkret şəkildə ifadə olunur. Şübhəsiz ki, bu konkretliyin son nöqtəsi mətn, mətni təşkil edən cümlələrdir. Cümlə isə mətnə qədərki bütün dil vahidlərini, dil daşıyıcılarını özündə ehtiva etdiyi üçün sintaksisin mərkəzi vahidi hesab olunur. Cümlənin semantikasını da məhz bu müstəvidə, daha dəqiqi, leksik, qrammatik və intonativ mənaların sintezində reallaşır. Yeri gəlmişkən, “Kitab”dakı atla bağlı söz və söz birləşmələri bir sıra nəqli, sual, əmr və nida cümlələrində işlənir, bəzən isə bu tip vahidlər bütöv bir cümləni əhatə edir. Bu da at və qəhrəman obrazlarının “Kitab”ın poetik strukturundakı yerini bütün parametrlərinə görə dəqiqləşdirməyə imkan verir. Məsələn, Quluncığı kişnəyüb belə keçdi (nəqli cümlə), Quluncuğım aldırımışam, kişnəyəyinmi? (sual cümləsi), Baba, yelisi qara Qazlıq atuma əyər salayım (əmr cümləsi), Şahbaz atlarım sağa binət olsun! (nida cümləsi) cümlələrinin leksik mənasını daha çox atla bağlı söz və birləşmələrin hesabına reallaşır. Konkret desək, bu cümlələrdə isimlər (quluncuq, at...), fellər (kişnəmək, yəhər salmaq, binət olmaq...) və söz birləşmələri (şahbaz at, Qazlıq at, yelisi qara...) bilavasitə at və qəhrəmanla

bağlıdır. Bəzi vahidlər isə təkcə at və insana (qəhrəmana) yox, həm də digər varlıqlara aiddir: belə, keçmək...

“Kitab”dakı nəqli, sual, əmr və nida cümlələrinin yaranma səbəbləri barədə maraqlı fikirlər söylənilmişdir: “Təhkiyə prosesində daha çox adi təsviri nəqli cümlələrdən istifadə edilmişdir. Lakin müxtəlif obrazlara söz verildikdə hər cür emosionallıq – rəngarəng sual, nida, əmr cümlələri meydana çıxır. Buna görə də dastanların dili məqsəd və intonasiyaya görə fərqlənən hər cür cümlə tipini özündə cəmləşdirmişdir”¹. Qeyd edək ki, bu cümlə tiplərinin semantikasını sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Bu mənada leksik-semantik tutumu at və qəhrəman obrazları ilə səsləşən nəqli, sual, əmr və nida cümlələrinin bir qismini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Nəqli cümlə. Qədim türk abidələrində olduğu kimi, “Kitab”da da feli xəbərli nəqli cümlələr ismi xəbərli nəqli cümlələrə nisbətən çoxluq təşkil edir. Bu üstünlük “mindi” və “yetdi” predikatlı cümlələrdə qabarıq şəkildə görünür (əvvəlki səhifələrə bax). Burada feli və ismi xəbərli nəqli cümlələrə aid bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

Feli xəbərli nəqli cümlələr:

Baba yalnız kafərə at dəpdi;
Baybörə bəgiş oğlu atlandı, ava çıqdı;
Haman qız sıçradı, ata mindi;
...iki ayağının üzərinə turdı, kişnədi;
...Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç
qırdırmışdı;
Ayğır yenə oğlanı oyardı:
Xanım, sazdan bir aslan çıxar, at urar.

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.497.

İsmi xəbərli nəqli cümlələr:

Bu at Bəkiliñdir, biz qaçırız;
Hünər atındır;
...ünim boğulmadın bir atdır, əlümə girdi.

Yuxarıdakı cümlələrin əksəriyyətinin xəbəri (atlandı, mindi, kişnədi, atdır...), bəzilərinin isə mübtədası (ayğır –Ayğır yenə oğlanı ayardı) məhz at və qəhrəmanla bağlı sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bu isə həmin cümlələrin semantikasına birbaşa təsir edir. Dəqiq desək, Oğuz igidlərinin döyüşə hazırlaşmaları, səfərə çıxmaları, ova getmələri, şadlıq səhnələri, eləcə də atın gücü, sahibini tanıması, sədaqətli olması kimi məsələlər həmin tip cümlələrin semantik tutumunun əsasını təşkil edir.

Sual cümləsi. Qeyd olunduğu kimi, bu cür cümlələr daha çox obrazların dili üçün səciyyəvi olub, emosionallıq və ekspressivliyi qüvvətləndirir:

Yelisi qara Qazlıq atıñ binmədiñmi...?;
Ərəbi atlar olan yerdə Bir qulunı olmazmı olur?;
Quluncığım aldırımışam, kişnəyəyinmi?;
Altındağı al ayğırı Bəkilindir, Bəkil qanı?.

Sonuncu cümlə tipi barədə Q.Kazımovun fikirləri maraqlıdır: “Dastanların dilində ayırıcı (dizyuktiv) sual cümlələrinin maraqlı nümunələrinə rast gəlmək olur. Bu cür cümlələrin nəqli cümlə şəklində olan (iqrari və ya inkari) birinci hissəsində əsas fikir söylənilir, sonrakı cümlə (və ya ifadə) ilə həmin fikirlə bağlı müəyyən cəhət dəqiqləşdirilir...”¹. “Kitab”ın dilində tərkibində atla bağlı söz və söz birləşmələri olan bu tip sual cümlələrinə az təsadüf olunur.

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.499.

Əmr cümləsi. Bu cür cümlələrin xəbəri daha çox felin əmr şəkli ilə ifadə olunur:

Qan dərlədi çapdırayım səniñ için;
Baba, yelisi qara Qazlıq atuma əyər salayım;
... məni sevən atdan ensün;
Boynı uzun bədəvi at vergil, Binər olsun, hünərlidir!...

Yuxarıdakı cümlələrdə at və qəhrəmanla bağlı fellər (çapdırmaq, yəhər salmaq, enmək, minər olmaq...) felin əmr şəklində olub, döyüşə çağırış, mərdlik, igidlik, məsləhət və s. kimi mənaları ifadə edərsə, digər söz və birləşmələr də məhz həmin mənaları qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Nida cümləsi. Müşahidələr göstərir ki, “Kitab”da əmr cümlələri əsasında yaranmış nida cümlələri kifayət qədərdir və belə cümlələrin tərkibində atla bağlı sözlər, eyni zamanda söz birləşmələri xüsusi çəkiyə malikdir:

Çaparkən ağ-boz atıñ büdrəməsün!;
Tavla-tavla şahbaz atıñ binər olsam, mənim tabutum olsun!;
Şahbaz atlarım saña binət olsun!

Birinci cümlə alqış, xeyir-dua məzmunludur, qəhrəmanı və onun atını şər qüvvələrdən qoruma inancı ilə səsleşir, ikinci cümlə əski inamla bağlıdır: qadağan edilmiş vaxtlarda at minmək günah hesab olunur. Üçüncü cümlədə atın ən gözəl, ən dəyərli hədiyyələrdən biri olması xüsusi olaraq vurğulanır: Şaha layiq atlarım sənin miniyin olsun!

Nəqli cümlələr əsasında yaranmış nida cümlələrinə çox az təsadüf olunur: Şahbaz atıñ qarımışdı, qulun verdi axır! Bu cümlənin semantik yükü reallıqdan uzaqdır, məcazi mənədadır.

Atla bağlı söz və birləşmələr cümlə üzvləri müstəvisində

Mübtəda. “Kitab”ın dilində mübtədanın az işlənmə səbəbləri Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, Q.Kazımov kimi alimlər tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Burada Q.Kazımovun araşdırmalara və “Kitab”dakı mətnlərə istinadən söylədiyi bir fikri xatırlatmaq lazım gəlir: “Dastanlarda təhkiyənin ümumi xarakteri belədir ki, obrazın adı bir dəfə çəkildikdən sonra çox zaman onun təkrarına ehtiyac duyulmamışdır. Bu hal hadisələrin intensiv inkişafını təmin edir, mətnin əlaqələliyi prinsipi ilə oxucunu düşünməyə, əhvalatları ardıcıl izləməyə vadar edir... bəzən müstəqil işlənən 15-20 xəbərə aid mətnlərdə cəmi bir-iki mübtəda olur”¹. Bu mənada “Kitab”da atla bağlı söz və birləşmələrin mübtədə vəzifəsində çıxış etməsi, həm də bu tip mübtədaların digərlərindən üstün mövqedə görünməsi bir neçə məsələyə aydınlıq gətirir: “Kitab”da at qəhrəman obrazları vəhdətdədir; “Kitab”da təkcə qəhrəman yox, həm də at xüsusi çəkiyə malikdir; “Kitab”ın poetik strukturunu at və qəhrəman obrazlarının assosiativliyi şərtləndirir. Bəzi nümunələri nəzərdən keçirək: “Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, mənim gedər... Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, səniş gedər”. Bu cümlələrdə “atlar” ismi ilə bərabər, mənim və səniş əvəzliləri də mübtədə vəzifəsindədir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, mübtədə vəzifəsində işlənmiş mənim və səniş sözlərindən sonra ellipsisə uğramış “atım” və “atın” vahidləri asanlıqla bərpa olunur: mənim atım, səniş atın. Bərpa etdiyimiz modelə uyğun mübtədalar “Kitab”ın dili baxımından da səciyyəvidir: səniş atı. Əgər səniş atı mənim atımı keçərsə, onun atını dəxi keçərsən.

“Mübtədə “yeni”ni bildirdikdə, rema kimi çıxış etdikdə, təbii olaraq, aktuallaşaraq xəbərdən sonra işlənmişdir”:² səniş

¹ Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.504.

² Yenə orada s.505.

alincuğun. Açuq-açuq meydana bənzər səniğ alincuğı; səniğ gözcigəziğ. Eki şəbcırağa bənzər səniğ gözcigəziğ; səniğ yəlicigini. Əbrişimə bənzər səniğ yəlicigini; səniğ arxacığini. Əri muradına yetürər səniğ arxacığini. Bu tip mübtədalar qəhrəman üçün (Beyrək üçün) atın nə qədər doğma olduğunu aydın şəkildə göstərir. Digər tərəfdən, oxucu məhz həmin aktuallaşmış mübtədalara görə qəhrəman və at münasibətlərinin ən incə detallarını belə təsəvvüründə asanlıqla canlandırır.

Təhkiyəçi dilində atla bağlı söz və birləşmələrin mübtədə vəzifəsində işlənməsinə də təsadüf olunur:

Boz ayğır bunda otlanub turar;
Boz ayğır dəxi Beyrəgi görüb tayandı;
At başını yuqarı tutdı...;
Toqlı başlu Turı ayqır yoruldı;
Ayğır yenə oğlanı oyardı...

Nümunələrdəki Boz ayğır, at, ayğır və Toqlı başlu Turı ayqır mübtədaları da yuxarıda dediklərimizi arqumentləşdirir.

Xəbər. “Kitab”ın dilində mübtədə ilə müqayisədə daha üstün mövqedə olan xəbərlər iki yerə bölünür: feli xəbərlər, ismi xəbərlər. Bu sistemdə isə feli xəbərlər üstünlük təşkil edir. Əvvəlki səhifələrdə, daha doğrusu, xəbərlik kateqoriyası, felin təsriylənən formaları və nəqli cümlə bölmələrində atdır, atındır tipli ismi xəbərlərdən, həmçinin kişnədi, mindi, yetdi, büdrəməsün, binət olsun və s. kimi feli xəbərlərdən sistemli şəkildə bəhs etdiyimiz üçün burada nümunələri sadalamır və təkcə onu qeyd edirik ki, xəbərin ifadə vasitələri sırasında atla bağlı söz və ifadələr qabarıqlığı ilə seçilir. Bu isə həmin tip cümlələrin semantikasına ciddi şəkildə təsir edir (burada xəbər qütbünün assosiativliyi ilə işlənməmiş cümlə üzvlərinin rolunu da inkar etməz).

Tamamlıq. “Kitab”da vasitəsiz, eləcə də vasitəli tamamlıqların atla bağlı söz və birləşmələrlə ifadə olunması qabarıq şəkildə müşahidə olunur:

vasitəsiz tamamlıqlar:

atı. Bayındır xanıq tövləsindən ol iki atı gətirdilər;
ayğırı... bu ayğırı və dəxi bu yayı və gürzi maña verin!;
atın. Atın qamcıladı, yola girdi;
atlarını. Tölə-tölə şahbaz atlarını biz binmişüz;
birin (birini). Dədə Qorqut birin bindi, birin yetdi;
at. ... eki şahbaz yügrək at gətürün;
ayğır. ...bir dəxi ayğır gətürün... ;
at köksin. Beyrək at köksin qucaqladı;
səniñ atıñı. Səniñ atıñı mənim atım keçmədimi?;
mənim atımı. Əgər səniñ atıñ mənim atumu keçərsə,
onuñ atını dəxi keçər...;

Nümunələrdəki vasitəsiz tamamlıqların əksəriyyəti müəyyən təsirlik halda işlənmiş söz və birləşmələrlə ifadə olunmuş və xəbərə idarə əlaqəsi ilə bağlanmışdır. Bəziləri isə qeyri-müəyyən təsirlik halda olub, xəbərə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanmışdır. Bu tip vasitəsiz tamamlıqların hər biri cümlənin semantikasını dolğunlaşdıran, həm də poetiklik yaradan detallardır. Son cümlə ilə bağlı deyilmiş bir fikri xatırlatmaq lazım gəlir: “Burada obrazlı ifadə yoxdur, ancaq bədiilik var. Bu, tamamlıq və xəbərlərin leksik-morfoloji təkrarı, cümlə tiplərinin yaratdığı sintaktik anafora nəticəsində alınır. Əslində, bu, ifadə tərzindəki simmetriya deməkdir. “Dədə Qorqud” dilinin şeiriyyəti məhz bu simmetrikləkdir”¹.

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.76.

Vasitəli tamamlıqlar.

Altındağı Al ayğıra Bəkil məni bindirdi;
Tavla-tavla bağlananda atuma yazıx;
Bögirdibəni atdan yerə saldı;
Atından endi, çilbərini bir tala ilişdirdi.

Bu cümlələrdəki Al ayğıra, atuma, atdan və atından vahidləri xəbərə idarə əlaqəsi ilə bağlanmış vasitəli tamamlıqlardır. Onu da əlavə edək ki, bu cür tamamlıqlar atla bağlı müəyyən informasiyalar verir, cümlənin məna yükünü qüvvətləndirir.

Təyin. “Kitab”da atla bağlı təyinlər intensivliyi, həm də əhatə dairəsinin zənginliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Bu təyinlərdə Oğuz atlarının əlaməti, keyfiyyəti, miqdarı, eyni zamanda Oğuz igidlərinin səciyyəvi cəhətləri poetik şəkildə ifadə olunur:

Tavla-tavla şahbaz atlarıñ, qatar-qatar dəvələriñ gətürmişiz, bizimdir;

Gəl, yaxşı at bin;

Biñ ayğır diləyübdür;

Yigidiñ gözi bir dəniz qulını boz ayğırı tutdı;

Barı Bayındır xanıñ tövləsindən eki şahbaz yügrək at gətürün;

...ağ-boz atıñ yalısı üzərində qar turdıran Ğəflət qoca oğlı Şir Şəmsəddin çapar yetdi;

Oğluñla yelisi qara Qazlıq atın bütün bindiñ.

Yuxarıdakı nümunələrdə tavla-tavla şahbaz, yaxşı, biñ, boz, yügrək, yelisi qara və s. kimi söz və birləşmələr təyin vəziyyətindədir.

Zərflik. “Kitab”ın dilində atla bağlı söz və birləşmələrlə ifadə olunmuş zərfliklərə də təsadüf olunur (atla bağlı sözlərin

assosiativliyi ilə işlənmiş zaman və məqsəd zərfliklərini də bu sistemə aid etmək olar):

tərzi-hərəkət zərfliyi:

apar (çaparaq)... Qazan bəgiñ qartası Qaragünə çapar yetdi;

ağ-boz atlar binübən...ağ-boz atlar binübən yortuşdılar;
səgirdərək. Dəlü Qarçar səgirdərək vardı... .

zaman zərfliyi:

gecə-gündüz. Gecə-gündüz yortdılar;
mən qaraquc atıma binmədin. Mən qaraquc atıma binmə-
din ol binmax gərək!;

məqsəd zərfliyi:

bu gün için. Bədəvi atım saqlardım bu gün için.

Bu nümunələrdə xəbərə yanaşma əlaqəsi ilə bağlı olan zərfliklər hərəkətin tərzini, zamanını və məqsədini bildirir ki, bu da ömrünü at belində keçirən Oğuz igidlərinin hərəkət trayektoriyası ilə birbaşa bağlanır. Semantikasından asılı olmaya-raq, bu cümlələrin hər birində atın çapılması, qan-tər içində sürülməsi ifadə olunur, obrazlı desək, şahbaz atların ayaq səsi eşidilir.

Atla bağlı söz və birləşmələr xitab müstəvisində

Xitab bir sintaktik kateqoriya kimi qədim türk abidələrinin, o cümlədən “Kitab”ın dili baxımından səciyyəvidir. Hətta mübaliğəsiz demək mümkündür ki, “Kitab” bütövlükdə xitablar silsiləsi və onların assosiativliyi ilə işlənmiş vahidlərdən ibarətdir. “Kitab”dakı xitablar rəngarəngliyinə və poetiklik yaratma imkanlarına görə ən nadir incilər hesab olunur. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, “Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yañaqlım!” xitabı poetik çəkisinə görə “bütün zamanlar” üçün böyük sənət faktı sayılır”¹. Bu mənada N.Cəfərovun

¹ N.Cəfərov. Xanım, hey. Bakı, 1999, s.30.

“Kitab”dakı xitabları sistemli şəkildə tədqiq edərək “Xanım, hey” (Bakı, 1999) başlığı altında çap etdirməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Müəllif “Kitab”dakı müraciətlərin tipləri, formaları və məzmun xüsusiyyətlərini Allaha müraciət, Dədə Qorqudun müraciəti, Dədə Qorquda müraciətlər, habelə qadının kişiyyə, kişinin qadına, igidin igidə, qadının qadına və s. müraciətlər kontekstində araşdırmış və maraqlı fikirlər söyləmişdir. Amma müraciətlər (xitablar) daxilində atla bağlı söz və birləşmələrin semantikasını, mətnlə bağlılıq dərəcəsi dəqiqləşdirilməmişdir. Elə buna görə də bəzi detallara diqqət yetirməyi zəruri hesab edirik: İlk olaraq qeyd edək ki, xitabların tərkibində atla bağlı vahidlər xüsusi çəkiyə malikdir. Bu isə tək-cə xitabın deyil, bütövlükdə sintaktik bütövün bədii dəyərini qüvvətləndirir. Məsələn:

Qulun sözünün iştirakı ilə metaforalaşan xitablar: Bəru gəlgi, qulunim oğul! Yeri gəlmişkən, Qazan xanın dilindən verilmiş Oğul!...Ay oğul!... Arslanım oğul və s. kimi xitablar cərgəsində “Qulunim oğul!” xitabının da işlənməsi nadir faktlardır (qulun sözü ilə bağlı təqdim etdiyimiz digər izahlara bax);

Xitabların tərkibində atla bağlı ismi birləşmələrə təsadüf olunur: şahbaz atlı. Tavla-tavla çəkildə şahbaz atlı; Al aygırı arıq. Altında Al aygırı arıq oğlan;

Xitabların tərkibində atla bağlı feli birləşmələrə rast gəlir: şahbaz atlar içdigi su! Aygır verub aldığı, tozlu qatı yayım; Bədəvi atın oynadı gələn yigit, nə yigitsən? Burada su, yay, yigit sözlərindən əvvəl işlənmiş feli birləşmələrin hər biri mətnin təsir gücünü artıran bədii təyinlərdir;

Xitabların tərkibində at adlarının (zoonimlərin) ismi və feli birləşmələr modelində təzahürü müşahidə olunur. Bu isə müraciət olunanlar barədə daha dolğun məlumat almağa imkan verir: *Qoşur atın ayası! Şahi-mərdan Əliniñ Düldülünüñ əyəri*

ağac! Yelisi qara *Qazılıq atına* binən yigit, nə yigitsən? *Qara-göz atıy belinə* yatan Qazan!...

Xitab işlənmiş sintaktik bütövlərdə ata münasibət, yaxud at və qəhrəman obrazlarını səciyyələndirən detallar. “Kitab”dakı sintaktik bütövlərdə xitab kimi işlənmiş Qazan! Sultanım Qanturalı! Yigidim! Bəg yigidim! Aruz! Mərə ozan! və s. kimi vahidlərdən sonra, əvvəl at və qəhrəman obrazlarının ən qabarıq cəhətlərinin təqdimi müşahidə olunur. Bu cür detalları mətn semantikasını müstəvisində nəzərdən keçirək:

- Döyüşə ən güclü atla getmək Oğuz igidi üçün hər şeydən üstündür. Baba!... Altundağı Al aygırı maña vergil!; Qan dərdədi çapdırayım səniyə üçün;

- Mühüm, həm də çətin bir iş dalınca gedərkən iti qaçan atlar lazımdır: Yaranlar, ...Bari Bayındır xanıq tövləsindən eki şahbaz yügrək at gətürün; Oğul, oğul, ay oğul!... Yelisi qara Qazılıq atıy bütün bingil!;

- Oğuz igidi at belində olmayanda zəif və gücsüzdür: Aruz, maña bu işi edəcəğın biləydim. Qaraqucda Qalıq atuma binərdim!; Ay oğul, ... Kəndülər atlu babanı yayaq yürütdilər;

-İti qaçan atların düşmənin əlinə keçməsi Oğuz igidi üçün dərdədir: Yügrək olan atlarıy tavləsindəm o zalım seçdirdi ola, qardaş!;

- Kafirin alaca atı zəifdir, Oğuz atları ilə müqayisə oluna bilməz:... mərə itim kafər!... Altundağı alaca atıy nə ögərsən? Ala başlu keçimcə gəlməz maña!;

- Oğuz igidi üçün atdan yıxılıb yaralanmaq eyib sayılır: Oğul, at üzərindən məni qap... Görklüm, atdan düşdüm, ayağım sındı;

- Oğuz igidi atla bağlı qəzəbini, daha doğrusu, giley-güzarını gizlətmir: Oğul, oğul, ay oğul!... Boyını sınısun, Al aygırı bütün bindim...Süricdi məni yerə çaldı;

- Məqsədinə çatana qədər at belində mübarizə aparmaq Oğuzlar üçün həyat əməlidir: Qazan, ...Paralanub Qazılıq

atımdan enməyincə...; ...a Dərsə xan, ...Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə... Birinci cümlə Burla xatunun, ikinci cümlə isə Dirsə xanın xatununun dili baxımından səciyyəvidir. Bu cümlələrdə türk qadınının dözümlü, qətiyyəti, mübarizliyi poetik şəkildə ifadə olunmuşdur;

- At belində ov etmək Oğuz igidinin könlünü açır, əsəblərini sakitləşdirir: Yigidim, bəg yigidim!... Ava bingil, könlü, açılsun!;

- Oğuz igidi atını qopuza dəyişdirir: Mərə ozan, qopuzun maña vergil, atımı sağa verəyim;

- Oğuz igidinin yurd həsrəti, atla bağlı sözlər kontekstində təqdim olunur: ...Qulanla sığın-keyikə qonşu yurdım!;

- At kişnəməsi qurd müqəddəsliyini, qurd gücünü müəyyənləşdirən meyarlardan biri hesab olunur: Qaraquc atları kişnəşdirən!... qurdım!;

- Ömrünün son anlarını yaşayan Oğuz igidi ağ-boz atının quyruğunun kəsilməsini tələb edir: Yigitlərim, ... Ağ-boz atımın quyruğunu kəsin;

- Atla bağlı söz və ifadələr metaforikləşərək, daha dəqiqi, məcazlaşaraq sevgi-məhəbbət macərələrinin ifadəsində ən gözəl vasitəyə çevrilir: Sultanın Qanturalı, ...Sarı gönlər görübən, taylar basan, Ög tamarın dəlübən qanın soran... Sarı tonlu Seltan xatun köşkdən baqar, Kimə baqsa, eşqilə oda yaqar!; Hey, yigidim, bəg yigidim!... Qaraqucda Qazlıq atlar quluncığın dəpərmi olur?

Yuxarıda təqdim etdiyimiz xitablarda, eyni zamanda xitab işlənmiş sintaktik bütövlərdə at və qəhrəman obrazlarının səciyyəvi cəhətlərinin ifadə olunması onu deməyə əsas verir ki, atla bağlı söz və ifadələrin assosiativliyi ilə yaranmış zəncirvari bağlılıq “Kitab”ın böyüklüyünü təmin edən amillərdən biri və birincisidir. Burada “Kitab” və “Koroğlu” eposlarını müqayisə etmək lazım gəlir. Folklorşünaslığımızda belə bir yekdil fikir var: “Koroğlu” dastanını Qırat və Düratsız təsəvvürə belə

gətirmək mümkün deyil. Yaxud Qırat və Dürat yoxdursa, “Koroğlu” eposu da yoxdur. Bu fikirlər “Kitab”a da aiddir. Yəni “Kitab”ın poetik strukturundakı Qonur at, Boz aygır, Qara aygır və s. kimi at adları, həmçinin atla bağlı digər sözlərin assoziativliyi ilə işlənmiş vahidlər ixtisar edilərsə, “Kitab” barədə, ümumiyyətlə, danışmaq olmaz (bu fikirləri şərti olaraq deyirik). Çünki qeyd etdiyimiz vahidlər miqdarına, həm də intensivliyinə görə 154 səhifəlik “Kitab”da xüsusi çəkiyə malikdir. Bir cəhəti də vurğulamaq lazım gəlir: Koroğlu obrazı Dədə Qorqud, Bayındırخان, Qazan xan, Beyrək və başqa qəhrəmanların ümumiləşmiş obrazıdırsa, Qırat da Qonur at, Boz aygır, Qara aygır kimi atların ümumiləşmiş obrazıdır. Bütövlükdə götürdükdə isə “Koroğlu” “Kitab”ın məntiqi davamı, türk epos təfəkkürünün yeni formada təzahürüdür (əvvəlki səhifələrə bax) N.Cəfərovun “Qırat” obrazı ilə bağlı söylədikləri də dediklərimizi təsdiqləyir: “...Qırat dastanının ideya-məzmununa təsir edəcək qüdrətli bir obraza çevrilir (qeyd edək ki, istər türk-oğuz, istərsə də oğuz-Azərbaycan qəhrəmanlıq eposlarında igid atsız təsəvvür olunmur)”¹.

¹ N.Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı, 1999, s.148-149.

TÜRK-OĞUZ CƏMIYYƏTİNDƏ ATA MÜNASİBƏT

Tarixi mənbələrdə insanların at saxlamağa tunc dövründən başlaması, atçılıq təsərrüfatının bir sıra qədim xalqların, məsələn, skiflərin həyatında həlledici rola malik olması xüsusi olaraq vurğulanır. Azərbaycanda altı-yeddi min il bundan əvvəl əhliləşmiş iki at cinsinin olması da müəyyənləşdirilmişdir. “Türk dillərində zooloji leksikanın zənginliyi (elə tatar dilində at növləri adlarını bildirən 40-dan artıq söz vardır) atın əhliləşdirilməsinin türklərə məxsus olduğu fikrini təsdiqləyir”¹. Burada İ.Cəfərzadənin bir fikrini xatırlatmaq lazım gəlir: “...Qobustanda Yazılıtpədədə bir daşın üzərində çılpaq atın ağzına gəm (dəmir, çubuq və s.-dən toxunmuş tor – Ə.T.) verilmişdir. Atı minən şəxsin əlində yabayaoxşar silahla maral ovladığı təsvir edilmişdir”². Bu fakt “Kitab”da atla ov etmə səhnələrinin təsadüfi olmadığını təsdiqləyir: Av avlayu gəzərkən ögindən bir yaralı keyik çıxdı. Bəkil buña at saldı. Buğanın ardından irdi...

O.Ş.Gökyay atla bağlı əfsanə və rəvayətlərdən geniş şəkildə bəhs etmişdir: “Türküstandakı soğd qəbilələrinin əfsanələrinə görə, göydən düşmüş və misdən yapılmış bir at tapıldı. Bu at yarıya kimi torpağa gömülmüş vəziyyətdədir... İqdırın Bayat kəndindəki bir rəvayətə görə, göydən enən atın ağzı böyük imiş, insan yeyən bir heyvan imiş, sonradan bir göldə su atı (aygırı) ilə ciftləşmiş və bugünkü at meydana gəlmişdir... Türklərin dənizdən (göldən), yaxud dağdan çıxan ilahi aygırlar-

¹ M.Təkləli. At türkün qanadıdır (“Orlov atları”nın sirri). Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. Bülleten, 1(33), Bakı, 2010, s.61.

² И.М.Джафарзаде. Наскальные изображения Кобустана. ТИИ АН Азерб.ССР, т. III, Баку, 1958, с.45.

dan törəyən sürətdə əmsalsız atları vardır”¹. Türk mifologiyasına istinadən söylənilmiş bu cür fikirlər K.Vəliyevin əsərlərində də müşahidə olunur: “Mifologiyada ən qiymətli cins atlar dəniz aygırı ilə cütləşmiş qısaqların doğduğu atlardır. Onlar üzərək dənizləri də aşırırlar... Sudan çıxan ayğırlar haqqında bir əfsanədə deyilir ki, onların sayı qırxdır, özləri də sehrlidir. Dənizdən çıxıb bulaq suyu içəndə onları tutub minsələr, ayğırlar çox sevinir, həmin adamla birlikdə qalır, daha dənizə qayıtmırlar”². Deməli, “Kitab”dakı “dəniz qulunu Boz aygır”, “Boz at” kimi vahidlərin mifoloji əsası vardır.

T.Hacıyev yazır: “Çöllünün – türkün – qıpçağın üç arzusu olub: at yəhərləmək; ət yemək; arvad almaq... Qıpçaq öz uşağına əvvəl atda oturmağı, sonra yeriməyi öyrədib... Atla davranış mədəniyyətinin ustadı qıpçaqdır – türkdür. Türk cilovun, ram etməyin ustalığını atın üstündə kəşf etdi – sonra asanlıqla ölkələri cilovladı”³. Bu fikirlər sanki Murad Adcının “Qıpçaq çölünün yovşanı” kitabı yox, məhz ”Dədə-Qorqud kitab”ı barədə deyilib. Çünki türkün üç arzusu “Kitab”ın, demək olar ki, hər bir boyunda obrazlı şəkildə ifadə olunmuşdur: at yəhərləmək. Uru turdı, təvlədən bir şahbaz at çıxardı, əyərlədi, geyimin geydi; ət yemək. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı... Bəli, ağam Qazan, gecədən bir quzu bişürüb dururam; arvad almaq. Mən qırıma varmadan ol maña baş gətürmək gərək! Bunun kibi qız alı ver, baba, maña. T.Hacıyevin “atla davranış mədəniyyətinin ustadı qıpçaqdır – türkdür” – fikri isə elə bil, “Beyrək at köksin qucaqladı” cümləsindən doğan məntiqi nəticədir.

“Manas”, “Alpamış”, “Koblandı Batır”, xüsusən də “Dədə-Qorqud kitab”ı kimi türk eposlarında atın türk cəmiyyətinə dəki rolu poetik şəkildə ifadə olunur. Yeri gəlmişkən, türk atları

¹ O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, s.431-432.

² K.Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, s.19.

³ T.Hacıyev. Qıpçaq çölü haqqında elmi ballada – Murad Adcı. Qıpçaq çölünün yovşanı. Bakı, 1999, s.191-192.

rus tarixi və etnoqrafiyasında da xüsusi olaraq qiymətləndirilir: “Orlov döyüşlər gedə-gedə atları Rusiyaya göndərir... bunlar nəinki qiymətli atlar idi, hətta dünyanın ən gözəl nadir atları hesab olunurdu... Orlovun məftun olduğu ağ türk atı ona dörd bala verdikdən sonra qəflətən ölür... II Yekaterina Pyotra onun əzəmətində heykəl qoymaq istəyirdi... Felkone (heykəltaraş) heykəl üçün gözəl at soraqlayır: qraf Orlovun tövləsindən “Kapriz və Brilliant” adlı iki gözəl türk atı gətirirlər. Pyotrun mindiyi bu cilov gəmirən qızğın atın görünüşü bu dəli çarın özündən də təsirli idi. Tezliklə heykəl xalq arasında “Mis süvari (медный всадник) adını alır”¹.

Türkologiyada atın qədim türk cəmiyyəti üçün yaxınlıq dərəcəsi müəyyənləşdirilmiş, at, ad və ata sözlərinin eyni kökdən törədiyi, semantika baxımından eyni yuvaya daxil olduğu əsaslandırılmışdır: “Qədim türklərdə ad (şəxs adı) “at” şəklində işlənmişdir. İlk baxışda elə hiss olunur ki, “ad” və “at” arasında heç bir bağlılıq ola bilməz. Əslində isə Azərbaycan və digər türk dillərində atın bu qədər yüksək qiymətləndirilməsinin əsas səbəbi “ad” (şəxs adı) ilə “at” (heyvan) sözlərinin eyni mənə ifadə etməsi ilə bağlıdır. Şəxsə ad verəndə elə at da verilir. Ad almaq həm də at almaq demək idi... Ata və at məsələlərinin ön plana çəkilməsi təsadüfi deyildir. “Ad” və “at” sözləri eyni sözlər olduğu kimi, “ata” sözü də “at” sözündən törəmişdir. Burada “at” kök, -a isə sözdüzəldici şəkilçidir”². Deməli, at, ad və ata sözlərinin eyni kökdən törəməsi məhz at və cəmiyyət kontekstində dəqiqləşdirilmişdir. Bu etimoloji araşdırmaların düzgünlüyünü təsdiqləyən ən mütəbər mənbələrdən biri isə “Kitab” hesab olunur. Çünki “Kitab”da Oğuz igidinin atı ilə bərabər ad almasına təsadüf olunur: Sən oğlunı “Bamsam” deyü oxşarsan: bunun adı Boz ayğırlıq Bamsı Beyrək olsun! Bu

¹ M.Təkləli. At türkün qanadıdır (“Orlov atları”nın sirri). Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. Bülleten, 1(33), Bakı, 2010, s.59-62

² M.Adilov, A.Paşayev. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987, s.75-76.

cümlə “Kitab”ın 75-ci səhifəsində işlənmişdir (Drezden nüsxəsindəki səhifə nəzərdə tutulur). “Kitab”ın 70-ci səhifəsində “boz aygır”ın apelyativ kimi işlənməsi də (...dəyiz qulunu – boz aygır aldılar) igidin atı ilə bərabər ad aldığı təsdiqləyir. Yaxud Oğuz igidi ad alarkən ona bəylik, taxt və at verilmişdir:

Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik vergil,
Təxt vergil, - ərdəmlidir!
Boynı uzun bədəvi at vergil,
Binər olsun, hünərlidir!

Folklorumuzdakı “Dədəm Qorqud bir ad verdi; Qoç Ko-roğlu bir at verdi” misraları da dediklərimizi arqumentləşdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitab”da eyni sözün at və qəhrəman adları kimi işlənməsinə təsadüf edilir: Qoşur at (zoonim), Qoşur qoca (antroponim). Bu, türkün ata olan sevgisi, doğma-lıq və yaxınlığının ən mühüm göstəricilərindən hesab oluna bilər. At və qəhrəman adlarındakı ilk səslərin eyniliyi, daha doğrusu, alliterasiyası da atın cəmiyyət tərəfindən xüsusi olaraq dəyərləndirildiyini təsdiqləyir: b – b. Beyrək – Boz aygır; q – q. Qazan – Qoşur at, Qanturalı – Qazlıq at. Bu cür yaxınlıq eyni sözün epitet kimi qəhrəman və atla bağlı sözlərdən əvvəl işlənməsində də özünü göstərir: şahbaz yigit, şahbaz at, şahbaz aygır. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələrində alp titulunun təkcə qəhrəmana yox, həm də ata aid olması müəyyənləşdirilmişdir: Alp Şalçı zoonimi (Köl teginin atlarından birinin adıdır).

“Kitab”da obrazlı şəkildə ifadə olunur ki, cəmiyyətə qovuşmaq üçün ilk olaraq at minməyi öyrənmək lazımdır. Bu, Oğuz cəmiyyətinin əsas prinsiplərindən biridir:... Heyvanla müsahib olmağı! Gəl, yaxşı at bin. Yaxşı yigitlər ilə eş yort! Bu cümlə, eləcə də “At basubən, qan sümürər” cümləsi məhz adı olmayan bir Oğuz igidi barədə deyilmişdir. Bu mənada Dədə

Qorqudun həmin “qaçmağı adam kimi olan” varlığa “Oğlanım, sən insansan”, -deyərək “Basat” adını verməsi təsadüfi hesab oluna bilməz: birincisi, ona görə ki, “at basubən” feli birləşməsi inversiya ilə işlənsə (-ubən feli bağlama şəkilçisinin ixtisarı ilə), bas+at + basat modeli alınır¹; ikincisi, yaxşı at minməyi öyrənmək cəmiyyətə qovuşmağın ən əsas yolu hesab olunur; üçüncüsü, “boy”un məzmunundan aydın olur ki, təbiətdən cəmiyyətə gələrək “Basat” adını alan (qaçmağı adam kimi olan varlıq) nəinki cəmiyyətə qovuşur, hətta cəmiyyəti məhv etmək istəyən qorxunc bir qüvvəni – Təpəgözü sıradan çıxarır.

“Kitab”da elə epizodlara rast gəlinir ki, orada real olaraq at, at çapma və atçılıqdan söhbət getmir: Təkur övrəti aydır: “Dinüj için Qazan bəg, yedi yaşında bir qızcuğazım ölmüşdür, kərəm eylə, aña binmə!..” Qazan aydır: “...Bir adam gətürün binəyim, sizi ögəyim!..” Kafəriñ arxasına əyər saldı, ağzına uyan urdı... Uyanın çəkdi, ağzın ayırdı, kafəri öldürdi... Bu sintaktik bütövə müxtəlif prizmalardan yanaşılmışdır. Məsələn, “...əski etiqdi görüşlər “Kitab”ın hansı çağların məcrasını özündə birləşdirdiyini də bizə göstərir”, - deyən B.Abdulla M.H.Təhmasibin belə bir fikrini təqdim edir: “Ta ibtidai dövrlərdən bəri insanın nəzərini cəlb edən mürəkkəb və əsrarəngiz hadisələrdən birisi ölüm idi... ictimai inkişafın bu mərhələsini keçirən insan ölümə, öləni həyatdan, yəni yaşayanlardan tamamilə ayıran, təcrid edən bir hadisə kimi baxmamışdır. Bu dövrün dini etiqadlarına görə, insan öldükdən sonra da əvvəlki kimi yaşayır, yeyir, içir, gəzir, öz evi, ailəsi, nəsli, hətta mənsub olduğu tayfası ilə daimi əlaqə saxlayırmış... təndirə yapılan son çörək ölənlərin payı sayılmış, ruh günü sayılan cümə axşamında bişirilən xörəkdən bir pay ayırıb bacanın yanına qoyulmuş, aidiyyətli bayramlarda, qəbiristanlığa gətirilmiş xonçalardakı nemətlərdən qəbir üstə pay qoyulmuş və s. Ölənün də bunlardan

¹ Əzizxan Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları. Bakı, 1999, s.82.

mütləq dadacağına inanmışlar”¹. Qazan obrazına kompleks şəkildə münasibət bildirən Anar yazır: “...Yumorunu, zarafatını, məzəsini Qazan əsirlikdə də itirmir. Təkurun övrətini inandırır ki, ölülərinə gətirdiyi yeməklərin hamısını tutub əllərindən alıram, həm də ölülərinizin yorğasına minər və kahinlərini yedərəm. Biçarə Təkur arvadı Qazana yalvarır ki, beş yaşında bir qızcığazı ölüb, barı onu minməsin. Qazan: Ölülərinizdə ondan yorğa yoxdur. Həp ona minirəm – deyir. Bu qara yumoruyla Qazan zindanın zirzəmisindən qurtulur, üzə çıxır”². Hər iki izah inandırıcı görünür. Belə ki, Azərbaycandakı, eyni zamanda digər türk ölkələrindəki dəfn abidələrindən tapılmış yaraq-əsləhəli at skeletləri, at heykəlli qəbir daşları M.Təhmasibin qənaətlərinin düzgün olduğunu arqumentləşdirirsə, “Kitab”da işlənmiş “mərə kafərlər, bu ərəbəyi beşigim sandım. Sizi yamru-yumrı tadım-dayəm sandım” tipli cümlələr, eləcə də “Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz” kimi atalar sözləri də Anarın fikirlərini qüvvətləndirir.

Təqdim etdiyimiz sintaktik bütövlərdəki atçılıqla bağlı sözlər mətnin leksik mənasının qavranılmasında xüsusi çəkiyə malikdir: binmək, yorğa, uyan, əyər... Deməli, atçılıqla bağlı sözlər “qara yumorlarda”da məntiqi mərkəz rolunda çıxış edir. Bu da atın türk – Oğuz cəmiyyətində əvəzedilməzliyini təsdiqləyən faktorlardan biri kimi görünür.

At oğuldur

“Kitab”da atın dostdan, qardaşdan, hətta oğuldan üstün tutulduğunu təsdiqləyən detallar müşahidə olunur: Bərü gəl gil, qulunım oğul! Qazanın dilindən verilmiş bu misrada metafor-

¹ B.Abdulla. Salur Qazan. Bakı, 2005, s.188-189.

² Anar. Sızız. Bakı, 1992, s.87.

iklənmiş “qulunım oğul” müraciəti Uruza ünvanlanıb, sevimli oğlum, gözəl oğlum, körpə oğlum və s. mənaları ifadə edir. Deməli, “qulunım oğul” müraciəti metaforik-poetik funksiya daşıyır. Atın oğuldan üstün tutulması da məhz bu kontekstdə müəyyənləşir. Burada Qazan və at münasibətlərinin bəzi cəhətlərini ümumiləşdirmək lazım gəlir: 1. Qeyd etdiyimiz kimi, Qazan xan və Qoşur at adlarını “q” səsinin alliterasiyası birləşdirir; 2. Qazan xan atı qəhrəmandan üstün hesab edir: “Hünər atındır”; 3. Qazan xan yeganə obrazdır ki, onun dilində atla bağlı məsəl verilmişdir: “At işləməsə, ər ögünməz”. Bu məsəlin dastandan leytmotiv kimi keçdiyi xüsusi olaraq vurğulanır. 4. Qazanın bir sıra epitetləri atla bağlıdır: Qoşur atın ayası! Qaragöz atın belinə yatan Qazan! Bu mənada Qazanın dilində “qulunım oğul” ifadəsinin işlənməsi təbii qarşılıdır, həm də bu müraciət onun dilindəki Oğul!... Ay oğul!... Arslanım oğul!.. Oğul, oğul, ay oğul!... Canım oğul! kimi müraciətlərlə bir sırada dayanır. Digər tərəfdən, həmin müraciətin semantik yükü Qazanın dilindən verilmiş başqa parçalarla səsləşir:

Oğul, oğul, ay oğul
Qarşu yatan qara tağım yüksəgi oğul!
Güclü belim qüvvəti, canım oğul!
Qaraş ulu gözlərim aydını oğul!

Burla xatunun dilində “quluncıq” sözünün metaforik-poetik funksiya daşmasına, oğul mənasında işlənməsinə təsadüf olunur: Quluncığı kişnəyüb belə keçdi. Quluncığım aldırılmışam, kişnəyəyinmi? Burada “quluncıq” sözünün oğul mənasını ifadə edən metafora kimi işlənməsi mətnin semantik yükü kontekstində müəyyənləşir. Maraqlıdır ki, bu cür metaforalar yalnız Qazan xanın və onun xanımının – xanımlar xanımı Burla xatunun dili baxımından səciyyəvidir. Burla xatunun dilindən verilmiş başqa bir parçaya diqqət yetirək:

Dünlügi altun ban evimin qəbzisi oğul!
Qaza bənzər qızımın – gəlinimün çiçəgi oğul!
Oğul, oğul, ay oğul!
Toquz ay tar qarnımda götürdüm oğul!
On ay deyəndə dünyaya gətürdüm oğul!
Tolması beşikdə bələdüm oğul!

Bu misralar semantika baxımından “Quluncuğım aldırımı-şam, kişnəyəyinmi?” misrası ilə eyni xətdə birləşir. Daha doğrusu, “qılınıcığım” sözü həmin misralardan doğan məntiqi nəticə kimi görünür. Bir cəhəti də qeyd edək ki, Oğuz elinin ən böyük qəhrəmanı Qazan xanın və birinci xanımı Burla xatunun Uruz barədə dedikləri əzizləmə, oxşama çalarlı qulunum, quluncuğum vahidləri tək-cə bir ailənin yox, bütövlükdə Oğuz cəmiyyətinin səciyyəvi cəhətlərini əks etdirir.

At qardaşdır

“Kitab”ın hər bir boyunda, xüsusən də “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boy”unda at yüksək qiymətləndirilir. Məsələn, Beyrək Boz aygırın alını açığı meydanlara, gözlərini gecə çırağına, yalını yumşaq ipəyə, qulaqlarını iki qoşa qardaşa bənzətməklə kifayətlənmir, onu qardaşından və yoldaşından artıq hesab edir, köksünü qucaqlayır, iki gözündən öpür:

Açuq-açuq meydana bənzər səniñ alıncuğın,
Eki şəbcırağa bənzər səniñ gözcigəziñ,
Əbrişimə bənzər səniñ yəliciginiñ.
İki qoşa qartaşa bənzər səniñ qulacuğın.
Əri muradına yetürər səniñ arxacığın.
At diməzəm saña qartaş deyərəm,
Qartaşımın yeg!

Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm,
Yoldaşımdan yeg! – dedi.

At başını yuqarı tutdı, bir qulağın qaldırdı, Beyrəgə qarşı gəldi. Beyrək at köksin qucaqladı. İki gözün öpdü. Sıçradı bindi...

“Kitab”da qardaşın qardaşa münasibəti təsvir olunan sintaktik bütövlər tək cə formasına deyil, həm də semantikasına görə yuxarıdakı parça ilə səsləşir:

Ağzın için öləyim, qardaş!
Dilün için öləyim, qardaş!
Ərmi oldun, yigitmi oldun, qardaş!
Qəribliğa qardaşın istəyi sənmi gəldi qardaş?

Müqayisə və qarşılaşdırmalar belə bir fikri reallaşdırır: Atın qardaşdan üstün tutulması metaforik-poetik şəkildə ifadə olunmuşdur (At diməzəm sənə qartaş deyərəm, Qartaşımdan yeg!). Yeri gəlmişkən, “qulunum oğul” müraciəti ilə “At diməzəm sənə qartaş deyərəm” cümləsini insan və at münasibətləri kontekstində modelləşdirdikdə belə bir nəticə alınır: oğul (insan) = qulun (at); at = qardaş (insan). Bu modellərdə tərəflərin yeri dəyişdirilsə belə, nəticəyə təsir etmir. Əksinə, həmin münasibətlərin (insan və at) vəhdətdə olması daha aydın görünür: qulun (at) = oğul (insan); qardaş (insan)=at. Bu qarşılaşdırmanı ona görə təqdim edirik ki, qorqudşünaslıqda, ümumən türk folklorşünaslığında atın qardaşdan üstün tutulmasından kifayət qədər bəhs olunsada, atın oğuldan üstün tutulmasına öləri də olsa münasibət bildirilməmişdir. Təqdim etdiyimiz nümunələrin semantik tutumu isə bütün parametrlərinə görə atın oğuldan üstün tutulduğunu təsdiqləyir.

Türk epos təfəkkürünün ən gözəl, ən nadir inciləri sırasında duran yuxarıdakı parçada Boz aygırın təriflənməsi, onun

qardaşdan artıq tutulması, eyni zamanda onunla davranış mədəniyyəti son dərəcə poetik bir dillə çatdırılır. Maraqlıdır ki, bu parçanın semantik yükü “Koroğlu” dastanında, demək olar ki, eynilə saxlanılmışdır. Dəqiq desək, burada da at yüksək dəyərləndirilir, qardaşa bərabər tutulur. Bəzi detallara diqqət yetirək:

Koroğlu Qıratı yüksək qiymətləndirir: onu səksən min sərkerdədən, səksən min ilxıdan, səksən min atdan, səksən min mahaldan, səksən min kotandan ...üstün hesab edir. Mübaliğələr silsiləsindən ibarət olan şeirin son bəndi daha qüvvətlidir:

Koroğlu dövlətin endirsə düzə,
Say götür hamısını səksən min yüzə.
Səksən min gəlinə, səksən min qıza,
Səksən min ərgənə, dula da vermə!

Koroğlu atı igidin qardaşı kimi dəyərləndirir:

Yaz olanda dağa yollat,
Yay olanda ifçin nallat,
Qış olanda məxmər çullat,
At iyidin qardaşdı...

Koroğlu da Beyrək kimi atla qardaş, yoldaş münasibəti saxlayır, davranış mədəniyyəti nümayiş etdirir: ...Koroğlu irəli yeriyib qollarını doladı Qıratın boynuna. Üzündən-gözündən öpüb, yalını-yalmanını tumarladı, ifçin yəhərləyib töylədən çıxardı... Bu mətn Beyrəklə bağlı deyilmiş “Beyrək at köksin qucaqladı”, “İki gözün öpdü” tipli cümlələrin semantik yükü ilə birbaşa bağlanır.

“Koroğlu” eposundakı Qırat “Kitab”dakı Qoңur at, Boz ayğır, Qara ayğır kimi atların ümumiləşdirilmiş obrazıdırsa, İsmayıl Şıxlının yaratdığı at obrazı, daha dəqiqi, “Qəmər” bu atların hamısının ümumiləşdirilmiş obrazı kimi çıxış edir.

Müəllifin “Dəli Kür” romanını oxuyanda Qəmər obrazının necə ustalıqla yaradıldığına şahidi olursan, istər-istəməz Qazan xanın Qonur atı, Beyrəyin Boz ayğırı, Koroğlunun Qıratı yada düşür. Cahandar ağa da Qəmərə adi at kimi baxmır, onunla sanki bir insan kimi, dost kimi, qardaş kimi davranır, ona nəvaziş göstərir, başını sinəsinə sıxıb gözünü oxşayır, ata həddindən artıq ehtiram göstərir ki, bu da at kultunu xatırladır: “...Qəmər sahibini görəndə başını tərpedib oxrandı və gözünü zilləyib sahibinin üzünə baxdı. Sanki “bizi bu istidə niyə öldürürsən?” – demək istədi. Cahandar ağa onun yalını sığalladı, boynunu qaşdı, başını sinəsinə sıxıb gözünü oxşadı. At sahibinin nəvazişini duydu və nazlı gəlinlər kimi cilvələndi. Cahandar ağa az qaldı Qəməri köksünə basıb üz-gözündən öpsün. Onların arasındakı ünsiyyət bir heyvanla insan arasında olan dostluqdan daha çox iki sirdaşın, ağır gündə bir-birinə kömək durub haraya çıxan iki adamın mehribanlığına bənzəyirdi”. Bu parçadakı ən kiçik detal belə Beyrək və Boz ayğırla, eləcə də Koroğlu və Qıratla bağlı təqdim etdiyimiz sintaktik bütövlərlə səsləşir. Sanki İ.Şıxlı “Kitab” və “Koroğlu”dakı həmin parçaları daha təkmil, daha zəngin formada oxucusuna çatdırır. Amma bu da var ki, İ.Şıxlı həmin mənbələrdən fərqli olaraq, at və qəhrəman münasibətlərinin yalnız təsvirini verməklə kifayətlənmir, həm də bu hadisələrin fəlsəfi əsaslarını, psixoloji momentlərini bir tənqidçi kimi müəyyənləşdirməyə çalışır. Daha doğrusu, İ.Şıxlı yuxarıdakı parçanın ilk hissəsində yazıçı, son hissəsində isə tənqidçi kimi görünür. Son cümlədə işlənmiş insan, heyvan, ünsiyyət, münasibət, dostluq, mehribanlıq, sirdaş və s. kimi sözlər daha çox tənqidi yazı daxilində psixoloji momentləri ifadə edən detallar kimi çıxış edir ki, bu da dediklərimizi arqumentləşdirir.

Qəmərin yalının, quyruğunun qırılması Cahandar ağa üçün ən böyük dərdə çevrilir: “...Onlar bir daha sataşmışdılar, onu təhqir etmişdilər, onun qüruruna toxunmuşdular. Kişinin

namusu üç şeydir: at, arvad, bir də papaq. Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altına alıb tapdalamaq demək idi. Onu diri gözlü qəbrə soxmaq, sinəsinə çal-çarpaz dağ çəkmək idi... Kişi lap sarsıldı. Hiss etdi ki, hətta bacısının ölümü belə ona bu qədər ağır gəlməmişdi. Arvadı Zərnigarın, oğlu Şamxalın küsüb getməsi də onu bu qədər yandırmamışdı. Cahandar ağaya elə gəldi ki, ürəyi partlayır. Kişi hövlündən nəfəs belə ala bilmirdi...". Deməli, Cahandar ağa üçün Qəmər oğuldan, arvaddan, bacıdan üstündür. Bu müstəvidə o, Qazan xan, Koroğlu kimi sələfləri ilə bir sırada durur.

Cahandar ağa Qəməri özünün qardaşı, sirdaşı, harayçısı, dardan çıxaranı... bilir: "Cahandar ağa tufəngini dizinin üstünə qoyub donmuşdu. Tüstü-duman içində ata baxdı. İndi mən nə edim, Qəmər? Axı, sən mənim sirdaşım, dar günümdə harayçım idin. Sən məni çox dardan çıxartmısan. Sən mənim ürəyimdən keçənləri balaca bir işarədən başa düşürdün. Sən quşdan ayıq və ehtiyatlı bir atsan, Qəmər. Çox qaranlıq gecələrdə, məndən qabaq, yolda təhlükə olduğunu sən başa düşübsən. Qulağını yapıxdırıb sakitcə dayanmısan və məni başa salmısan ki, irəli getmək olmaz. Məndən qabaq özün yolu dəyişmişən, Qəmər. Bir toyda, bir nişanda geri qalmamısan, hələ indiyəcən cıdırlarda səni keçən olmayıb. Məni utandırmamısan, həmişə başımı uca eləmişən. Neçə dəfə mən sənin yalına yatıb, "gözlərinə qurban, Qəmər, əlac sənə qalıb demişəm". Sən quş kimi qanad açıb məni güllənin altından çıxartmısan. Mən səni özümə qardaş, sirdaş bilirdim, Qəmər, sən kişnəyəndə ürəyim dağa dönürdü. Şahə qalxıb fırlananda elə bilirdim yeri, göyü mənə bağışlayırlar. Qəmər, indi mən nə edim, sənin rüsvayçılığına necə dözüm?". Bu parça ilə bağlı bəzi cəhətləri ümumiləşdirmək lazım gəlir: Nəsrəli şeirin sintezindən yoğrulmuş, son dərəcə bədii-estetik dəyəərə malik olan bu parça müasir Azərbaycan nəsrinin ən gözəl nümunəsi kimi görünür; Bu parça atla bağlı qədim türk etnoqrafiyasının yeni formada təzahürüdür; At

və qəhrəman münasibətlərinin ən əsas cəhətlərinin poetik şəkildə canlandırılması müşahidə olunur; “Dəli Kür” romanını Cahandar ağasız, Cahandar ağanı isə Qəmərsiz təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Bu mənada Cahandar ağa və Qəmər obrazları Beyrək və Boz aygır, Qazan xan və Qonur at, eləcə də Koroğlu və Qırat obrazları ilə bir sırada durur; At adı kimi məhz “qəmər” (Qəmər) apelyativinin seçilməsi təsadüfi deyil. Birincisi ona görə ki, İ.Şıxlının yaratdığı “Qəmər” obrazı gül suyu içən, badam yeyən, yelqanad olan, əfsanələşmiş “Qəmərday”la səsləşir. İkincisi, Y.V.Çəmənşaminlinin “İki od arasında” romanında işlənmiş Qəmər zoonimi ilə eyni xətdə birləşir: O zaman Quba xanı Fətəlinin bir cüt məşhur atı vardı: birinin adı Qəmər, o birinki Şahbaz idi. Üçüncüsü, Qəmər at zoonimi ümumən folklorumuz baxımından səciyyəvidir; Bu parçada İ.Şıxlının şirin və zəngin dili sanki onun şəxsiyyəti ilə qovuşuq vəziyyətdədir; Nəhayət, Qəmərlə bağlı təqdim etdiyimiz parça belə bir bayatını yada salır:

Əzizim, ozan ağlar,
Söz qoşub yazan ağlar.
Kəhər at vuruldu,
Ünləyib ozan ağlar.

At sədaqətli dostdur, yoldaşdır, xilaskardır

“Kitab”da atın qəhrəmana sədaqətli dost, yoldaş, sirdaş olmasını təsdiqləyən bəzi detallara diqqət yetirək:

At təhlükəni, fəlakəti, düşmən qorxusunu hiss edəndə ayaqlarını yerə döyür, sahibini xəbərdar edir: Al aygır qaçan kim yağı qoxusun alsa, ayağını yerə döğərdi, tozu gögə çıxardı;

At yatmış sahibini oyadır ki, onu fəlakətdən, təhlükədən qurtarsın: .. məgər yigit aygır binərdi; xanım, at qulağı şaq olur, çəkübəni oğlanı oyardı;

At sahibini oyatmaqda israrlıdır, sahibinin oyanmadığını görəndə onu yenidən oyadır: Bu kərrə yüz kafər oğlanı üzərinə gəldilər. Aygır yenə oğlanı oyardı;

At düşməni gördükdə ondan qorxmadığını nümayiş etdirir, hünərli olduğunu oynamağı ilə çatdırır: Altımda Al aygırım nə bəgənməzsən, - səni gördü oynar;

At sahibini tanıdığı üçün kişnəyir: Boz aygır dəxi Beyrəgi görüb tayandı, iki ayağının üzərinə turdu, kişnədi;

Sahibi tərifləyəndə at sanki utanır, başını aşağı salır. “Kitab”da “At başını aşağı saldı” cümləsi işlənmişdir. Bu, mətn semantikasını müstəvisində müəyyənləşir. Belə ki, Beyrəyin Boz aygırı tərifləməsi səhnəsindən sonra ilk olaraq “At başını yuqarı tutdu, bir qulağın qaldırdı” cümləsi verilir. Deməli, Beyrək Boz aygırı tərifləyəndə o, başını aşağı tutubmuş.

“At əzəldən bizə yaxın və “dost” olub, həyat-məişətimizin ən yaxın köməkçisi, igidlərimizin darda-çətində arxası, vəfalı dostu-yoldaşı olub, şərəf-şöhrət rəmzi olub. Zərdüşt babamızın təlimatına görə ulu Hürmüz kainatın hərəkətverici qüvvələrini – küləyi, yağışı, buludu və dolunu aygıra bənzədib, atla müqayisə edib, Günəşi də bu qəbildən sayıb...” – deyən E.Əlibəyzadə “Kitab”dakı Boz aygırın sədaqətli və vəfalı olduğunu mətn kontekstində müəyyənləşdirir: “...Boz aygır yiyəsinə sədaqəti, vəfalılığı ilə, bəlkə insanı da vurub keçir. Beyrək fəndlə düşmən qalısından aşağı enib azad olarkən, düşünür ki, bir at tapsın, tutsun minib tezliklə aradan çıxsın. Heç demə, Boz aygır 16 ildir ki, sahibini gözləyirmiş. Beyrəyi görüb iki ayağı üstə şahə qalxır və kişnəyir, ona tərəf gəlir”¹. Müəllifin müşahidələri inandırıcıdır. Bu mənada Beyrəyin Boz aygır üçün “Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm, Yoldaşımdan yeg!” – deməsi olduqca təbii qarşılır. Burada O.Ş.Gökyayın mənbələrə istinadən söylədiyi bir fikrini xatırlatmaq lazım gəlir: “...Bu at zindana dü-

¹ E.Əlibəyzadə. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, s.100-103.

şən sahibini 16 il gözlədikdən sonra görən kimi sadəcə kişnəyir ki, bu gerçəyə uyğundur... Bamsı Beyrək hekayəsinin Anadolu variantlarında da Bəy Beyrəyin atı, qəhrəman tutulub zindana atılınca, bir daşın dibində yeddi il qalmış, üstünü yosunlar bağlamışdır. Koroğlu öləndə onun Qıratı insan kimi yas tutmuş, qırx gün yem yeməmişdir”¹. Qeyd edək ki, bu cür detallar türk, o cümlədən Azərbaycan folklorunda qabarıq şəkildə müşahidə olunur: İgidin ağırlı-acılı çağında, at ağlam-ağlam ağlar, göynəm-göynəm göynər. Sevinc çağında oynam-oynam oynar, kişnəm-kişnəm kişnər!

“Kitab”dakı “At başını yuqarı tutdı, bir qulağın qaldırdı, Beyrəgə qarşu gəldi. Beyrək at köksin qucaqladı... Aygır yenə oğlanı oyardı” tipli cümlələrin semantikasından aydın olur ki, at sahibini başa düşür, sanki onunla danışır. Yeri gəlmişkən, M.Seyidov atın igidlə danışmasını sistemli şəkildə araşdırmışdır: “Azərbaycan və bir çox türkdilli xalqların daha əski çağlarla səsləşən dastanlarında, nağıllarında igidin atla söhbəti, məsləhətləşməsi, onun öz sahibinə yardım etməsi epizodlarına tez-tez tuş oluruq. Misal üçün, Koroğlu dəfələrlə Qırata müraciət edir. “Bəxtiyar”, “Qırx Qönçə xanım”, “Məlik-Düçar”, “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı” və s. nağıllarda at igidlə danışır, ona məsləhət verir, yardım edir. “Maaday Qara” dastanının igidi Kögüdey-Merqen də atı ilə dəfələrlə məsləhətləşir, onun dediyi kimi hərəkət edir. Manas da atı ilə danışır. Qam-Şaman da, igid də, ara-sıra qızlar da atla danışır, məsləhətləşirlər, at onlara yardım edir”².

Bayatılarımızda Qırat Koroğlunun ən yaxın silahdaşı, dostu kimi tərənnüm edilir:

¹ O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 2000, s.435-436.

² M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.282.

Misri qılınc,
Qındadı Misri qılınc,
Koroğlunun dostudur.
Qıratla Misri qılınc.

At monqol xanı üçün də ən yaxın dostdur: "...Moskva knyazı Böyük xanı – bütün Rusiyanın çarını qarşılamağa çıxırdı. O ancaq vergi təhvil almaq üçün Moskvaya gəlirdi. Bu mərasimi Moskvada səfir olmuş C.Fletçer belə təsvir edir: "Xan atın üstündə oturardı. Rus çarı xanın atının yanında durardı. O, öz papağının içində xanın atına yulaf yedirirdi. Bu hadisə Kremlin özündə olardı. Buyurun, rus çarı Monamaxın adı ilə bağlı bu məsəl necə yaranıb: "Sən nə ağırsan, Monamaxın şapkası". Moskva knyazlığı belə boya-başa çatdı – itaətkarlıqla, baş əyə-əyə"¹. Buradakı "O, öz papağının içində xanın atına yulaf yedirirdi" cümləsi iki cür yozula bilər: Xan öz atını hamıdan, hətta rus knyazı Monamaxdan da üstün hesab edir; Rus knyazı Monamax vəzifəcə kiçik olduğu üçün onun itaətkarlığı, baş əyməsi nümayiş etdirilir.

"Kitab"dakı "at kultu" barədə ilk dəfə olaraq bəhs edən F.Zeynalov və S.Əlizadə müasir dövrümüzə qədər mühafizə olunan at heykəlli qəbir daşlarını məhz "Dədə Qorqud kitabı" müstəvisində dəqiqləşdirmişlər: "Kitabi-Dədə Qorqud"da tədqiqatçıların diqqətini o qədər də cəlb etməyən "at kultu"nu xatırlatmaq istərdik. Atlar burada öz adları ilə tanınan canlı personajlardır; at qəhrəmanın yoldaşı, əsas zərbə qüvvəsidir. "At işləməsə, ər öyünməz" məsəli dastandan leytmotiv kimi keçir. Qəhrəman yaralananda atın quyruğunu kəsir, öləndə atı öldürürlər; yasaq olunmuş vaxtda atı minmək günahdır; qəhrəman and içir: "Minərsəm, tabutum olsun!" İstər-istəməz qədim "atlı xalqlar" – iskitlər (skiflər), hunlar yada düşür. Azərbaycan

¹ Murad Adcı. Qıpçaq çölünün yovşanı. Bakı, 1997, s.168.

və Gürcüstan ərazisindəki bir çox at heykəlli qəbir daşlarının təsadüfi olmadığı aydınlaşır¹. “At məzarları” , “At daşı” O.Ş.Gökyayın da diqqətini cəlb etmişdir. Müəllif mənbələrə istinadən qeyd edir: Osman Sisli Kır (Qır – Ə.T.) adlı atı öləndə onu Üsküdar da Kavak Sarayına gömmüş, məzarının başına ölüm tarixini göstərən bir daş qoydurmuşdur. Bu daşa “Sisli Kır At məzarı” və “At daşı deyirlər; ... Başqa bir rəvayətdə də “Qaraca Əhməd Sultanın Atı”nın türbəsindən bəhs olunur. Bu türbənin içinə uğur gətirsin, - deyə arpa tökülür. Buraya yeriməyən uşaqları ayın ilk cüməsində gətirirlər. Analar bu ata yanlarında bir az da arpa gətirirlər, qurban kəsirlər, Qaraca Əhməd Sultanın türbəsi yanındakı yoxsullara paylayarlar. Eyyub Sultanın da, Sultan Mahmudun da atının məzarı vardır².

Yunan yazıçısı Plutarxın “İsgəndər Zülqərneyn” əsərində Bukefal adlı atın hünərindən, qeyri-adiliyindən bəhs olunur, onu cilovlaya bilməyənlər qorxaq və bacarıqsız adlandırılır: “Filippin əyanlarından heç kim onu (Bukefali – Ə.T.) qışqırmaqla özünə qulaq asmağa məcbur edə bilmədi və o, hər dəfə şaxə qalxaraq, heç kimi onu minməsinə imkan vermədi. Filipp hirslənib əmr etdi ki, atı aparın, onu cilovlamaq mümkün deyil. Bu vaxt orada olan İsgəndər dedi: “Öz qorxaqlıq və bacarıqsızlıqları ucbatından adamlar necə bir atı əldən verirlər”³. Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, əsərdə Bukefal xüsusi çəkiyə malik bir obrazdır. Onun səciyyəvi cəhətləri isə daha çox İsgəndər obrazı kontekstində müəyyənləşir. Belə ki, İsgəndər Bukefali özünə ən yaxın dost, yoldaş, sirdaş hesab etdiyi üçün onun ölümünü sakit qarşılaya bilmir, qəm, kədər içində çırpınır... Bukefalin xatirəsini əbədləşdirir, onun adına şəhər saldırır – Bukefaliya: “Bukefal otuz beş yaşında qocalıqdan

¹ F.Zeynalov, S.Əlizadə. Tükənməz xəzinə. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988, s.17.

² O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 2000, s.427-428.

³ Plutarx. İsgəndər Zülqərneyn. Bakı, 1993, s.93.

öldü. İsgəndər atın ölümünə çox mütəəssir oldu. O qədər atın fikrini çəkirdi ki, elə bil yaxın dostunu itirmişdi. Atın xatirəsini yaşatmaq üçün o, Qidasp əyalətində şəhər saldırıb adını Bukefaliya qoydu¹. Bu cür faktlar “at kultu”nun başqa xalqların etnoqrafiyası baxımından da səciyyəvi olduğunu təsdiqləyir. Burada rus mədəniyyəti və etnoqrafiyası tarixində xüsusi olaraq vurğulanan bir fikri təqdim etmək lazım gəlir: “...Qraf kənd təsərrüfatı ilə ciddi məşğul olurdu və at aludəçisi kimi ətrafda ad çıxarmışdı. Orlovun məftun olduğu ağ türk atı ona dörd bala verdikdən sonra qəflətən ölür. Onun sağ ikən portretini çəkdirən qraf bu şəkli evin divarından asır, onun dərisini, hətta bu nəcib atın sümüklərinin saxlanılmasını tapşırır². Bütün bunlar, yəni at heykəlli qəbir daşları, at qəbirləri, at portretləri, at adını əbədləşdirən şəhər adı və s. təsadüfi olmayıb, məhz atın dost, yoldaş, sirdaş, xilaskar, qoruyucu hesab edilməsinin, oğuldan, qardaşdan, ən yaxın qohumlardan üstün tutulmasının məntiqi nəticəsidir.

At qəhrəmandan üstündür

Oğuz cəmiyyətində at oğuldan, qardaşdan, yoldaşdan üstün tutulduğu kimi, qəhrəmandan da üstün tutulur. “Kitab”da at və qəhrəmanın vəhdətdə təsvir olunmasından, birinin digərini tamamlayan qüvvə kimi çıxış etməsindən bəhs etmişik. Amma “Bəkil oğlu İmranın boy”unda bu vəhdətin pozulması müşahidə olunur. Belə ki, Oğuz cəmiyyətinin ən nüfuzlu söz sahibi Qazan xan Oğuz igidi Bəkilin yox, atın hünərini yüksək qiymətləndirir: Qazan bəg aydır: “Bu hünər atıñmıdır, əriñmidir?” “Xanım,

¹ Plutarx. İsgəndər Zülqərneyn. Bakı, 1993, s.94.

² M.Təkləli. At türkün qanadıdır (“Orlov atları”nın sirri). Azərbaycanda Atatürk mərkəzi. Bülleten, 1(33), Bakı, 2010, s.60-61.

əriñdir” – dedilər. Xan aydır: “Yoq, at işləməsə, ər ögünməz. Hünər atıñdır”, - dedi. Bu söz Bəkilə xoş gəlmədi. Bəkil aydır: “Alplar içində bizi qusqunımızdan balcığa baturdıñ”, - dedi...M.Seyidov bu parçada təsvir olunmuş hadisənin real və mifik səciyyəsinə vermişdir: “...Qazan xan ovçu Bəkilə, deyəsən, ovçuluq kultu ilə əlaqədar Bəkilə deyil, ata-at onqonuna üstünlük verir. Bu mifoloji baxımdan adi hadisə deyildir. İki onqon, iki kult – ovçuluq və at kultu qarşı-qarşıya durmuş, birinə üstünlük verilmişdir... Bunun iki səbəbi vardır. Biri budur ki, görünür, Bəkilin atı yaxşı qaçağan imiş; ikinci səbəbi isə mifologiya ilə bağlıdır. At onqondur... Bəllidir ki, bir çox türk xalqlarında dağ kultu, dağ tanrısı, meşə ruhu, kultu ov heyvanlarının himayəçisi, sahibi idi, ov heyvanları onlara məxsus idi. Dağ tanrısının aygırı varmış. Bu düşümlü aygırı kim yuxuda görsəymiş, onun ovu çox uğurlu olarmış. Görünür ki, Qazan xan da Bəkilin atı deyərəkən dağ tanrısının aygırını nəzərdə tutmuş; zaman keçdikcə dağ tanrısının əfsanəvi mifik səciyyəli aygırının əvəzinə ozan adı, real atı qoymuşdur”¹. Deməli, Qazan dilində işlənmiş “Hünər atıdır” cümləsinin semantikasında mifiklik yox, reallıq üstün mövqedədir, daha doğrusu, mifiklik daşlaşmış vəziyyətdədir.

At, qopuz və yay Oğuz cəmiyyəti müstəvisində

“Kitab”da at, qopuz və yay sözlərinin intensivliyini təsadüfi hesab etmək olmaz. Bu da Oğuz igidi üçün təkə atın yox, həm də qopuz və yayın yüksək dəyərə malik olması ilə bağlıdır:

At Oğuz igidinin ən mühüm atributudur: “Bu at Bəkilin dir, biz qaçırız”;

¹ M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.239.

Oğuzlar üçün at və yay ən gözəl, ən dəyərlı hədiyyə hesab olunur: Bazırğanlar ...Baybörəniñ oğlıçun bir dəñiz qulunı – boz ayğır aldılar. Bir ağ tozlu qatı yay aldılar...;

Oğuzun çaparı ağ-boz atlıdır: Yemək-içmək arasında Ağ-boz atlu çapar gəldi;

Şad xəbər gətirənə hədiyyə kimi at verilir: Xeyir xəbər gətürənə at, ton verəm, qaftanlar geydürəm; Şahbaz atlarım saña binət olsun!;

Atın hünəri xüsusi olaraq vurğulanır: “Yoq, at işləməsə, ər ögünməz, hünər atındır”;

Zindandan çıxarılmış Oğuz igidi ilk olaraq at və qılıncla təmin olunur: Əgrəgi zindandan çıqardılar... Bir at, bir qılınca verdilər;

Xərac kimi həm də at göndərilir: Toquz tımən Gürcüstaniñ xəracı gəldi; bir at, bir qılıc, bir çomaq gətürdilər;

Əlində qopuz olan kafir öldürülmür, qopuz müqəddəsdir: Mərə kafər, dədəm Qorqud qopuzı hörmətinə çalmadım;

Beyrəyin yayı sirli-sehirlidir: Mərə, Beyrəgiñ yayı vardır, gətürüñ!.

Heç şübhəsiz ki, bu yardımçı qüvvələr sırasında atın rolu əvəzədməkdir. Amma bu da var ki, situasiyadan asılı olaraq, bu qüvvələrin yerləri dəyişə də bilər. “Kitab”da atın qopuzla dəyişdirilməsi, yaxud at verib yay alma dediklərimizə sübutdur:

At qopuzla dəyişdirilir: Mərə ozan, qopuzıñ maña vergil, atımı saña verəyim... Qeyd etdiyimiz kimi, bu birbaşa situasiya ilə bağlıdır: “İgid niyə atı qopuzla dəyişsin. Belə gərəkdir. Beyrəyin düşdüyü düyünü yalnız qopuz çözə bilər. Qoç Koroğlu da yağı qabağına tez-tez aşıq kimi gedərdi”¹;

At yaya dəyişdirilir: ...ələmdə qıl kişlim, ayğır malı Ayğır verüb aldığı, tozlu qatı yayım.

¹ K Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, s.93.

Bu misrallardakı “ayğır” sözünün müxtəlif mənalar ifadə etməsi ilk dəfə olaraq A.Hacıyev tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir: “...bütün araşdırıcılar bu sözləri eyni anlamda “erkək cins at” mənasında dərk etmişlər. Bizcə, birinci mənada ayğır sözü “erkək təkə”, “erkək dağ keçisi” mənasında işlənmişdir...Yakut və çuvaş dillərində buğa və erkək marala məhz “ayğır” deyilməsi bu ilkin mənə ilə əlaqədardır. M.Kaşğari lüğətində “ayğırak” “erkək keyik”, “dağ keçisi, təkəsi” mənalarında şərh olunmuşdur. Digər baxımdan, abidənin dilində yayın məhz erkək təkə buynuzundan düzəldilməsinə işarə edilməsi ehtimalımızın doğruluğuna dəlalət edir:

Avcına sığmayan əlüklü oğlu (oxlu – Ə.T.)
Ərdil təkə buynuzundan qatı yaylı.

Deməli, yuxarıdakı misallarda indiyə qədər düşünüldüyü kimi “ayğır” sözü eyni mənada deyil, müxtəlif mənalarda, daha dəqiq desək, birinci məqamda “erkək dağ keçisi, təkə”, ikinci məqamda isə müasir anlamda – “erkək at” mənasında işlənmişdir ki, bu da fikrin dəqiq, aydın ifadəsinə zəmin yaradır¹. Burada bir cəhəti də qeyd edər ki, atın qopuz və yayla dəyişdirilməsi “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda müşahidə olunur. Bu cür dəyişmələr isə bütövlükdə həmin “boy”un poetik strukturunu əhatə edir: “...Dünyaya metaforik mənə verməyə çalışan sehrlı nağıl süjeti üçün simulyativ situasiyalar, davranış aktları xüsusilə vacibdir. “Öz arvadının toyunda “Beyrək imitator kimi çıxış edir. O, qiyafətini dəyişir və toya ozan kimi gəlir”². Yeri gəlmişkən, “Beyrəyin boyu”nda özünü başqa adam kimi təqdim etmə, geyimini, qiyafətini dəyişmə bir

¹ A.Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, s.137-138.

²Rüstəm Kamal. Arxaik ritual semantikasi “Bamsı Beyrək boyunda” metonimik-metaforik süjet yaradıcılığında. Qobustan, N 4, Bakı, 2005, s.35.

silsilə təşkil edir, həm də biri digəri ilə zəncirvari olaraq bağlanır. Bu tip metonimik detalların bəzilərinə diqqət yetirək:

Beyrək özünün kim olduğunu tacirlərdən gizlədir:... Baybörənin oğlu oldığının biləmədilər;

Banıçığək özünü dayə kimi aparır: ... Əmma mən Banıçığəğini dadısıyam;

Boğazca Fatma qaftanını dəyişərək gəlin statusunda çıxış edir: Qızıq qaftanını geydi:... Ərə varan qız mənəm, oynayayım – dedi;

Qısırcə yengə özünü ərə gedən qız – Banıçığək kimi təqdim edir: “Mərə, dəli ozan, ərə varan qız mənəm!- dedi: Oynamağa başladı.

At belində ov

“Kitab”da atla ov etmə səhnələrinə bir neçə boyda təsadüf olunur. Bəzi epizodlara diqqət yetirək:

Qazan bəg əlin əkinə çaldı, qas-qas güldü. Aydır: “A bəglər. Uruz xub söylədi, şəkər yedi. Siz yegünjiz – içünjiz, söhbətiñüz tağıtmañuz. Mən bu oğlanı alayım, ava gedəyin. yedi günlük azuqla çıxayın. Ox atduğım yerləri, qılıc çalub baş kəsdüğüm yerləri göstəreyim. Kafər sərhəddinə cızıqlara, Ağlağana, Göğcə tağa aluban çıxayın. Sonra oğlana gərək olur, a bəglər!” – dedi. Qoñur atın çəkirdi, bütün bindi...

Bu sintaktik bütövün semantik yükünü “Kitab”dakı digər mətnlər kontekstində dəqiqləşdirmək mümkündür. Bu istiqamətdə araşdırma aparən N.Cəfərov yazır: “...burada əsl məqsəd ova getmək, yeyib-içmək deyil, Qazan istəyir ki, oğlu Uruz qazi kimi yetişdirsin, kafirlə döyüşməyə, onu istənilən vaxt məğlub etməyə hazırlasın. “Həqiqətən, bu öyrətmə, hazırlama

prosesi “Kitab”da bütün aydınlığı, dəqiqliyi ilə öz əksini tapmışdır...”¹

Xatun aydır: “Yigidim, bəg yigidim! Padşahlar tənirinin kölgəsidir. Padşahına asi olanın işi rast gəlməz. Arı könjüldə pas olsa, şərab açar. Sən gedəli, xanım, arqurı yatan Ala tağların avlanmamışdır. Ava bingil, könlün, açılısun!” – dedi.

Yuxarıdakı nümunədən fərqli olaraq, burada at belində ov etmə istirahət, ruhun qidası hesab olunur. Amma həmin sintaktik bütövün sonrakı hissələrindən məlum olur ki, ov uğursuz alınır, istirahət pozulur: ...Bəkil at cilovsın yeñimədi, bilə uçdı. Sağ oylığı qayaya toqındı, sındı ... Heç şübhəsiz ki, bu səhnə real bir hadisənin təsviridir. Amma onun mifoloji aləmlə bağlılığını da inkar etmək olmaz. Yeri gəlmişkən, bu istiqamətdə kifayət qədər araşdırma aparılmışdır. Məsələn, M.Seyidov həmin hadisənin mifoloji köklərini müəyyənləşdirərkən Bəkilin yaralanmasını reallaşmış Bəkilə verilən cəza hesab edir: “... Bəkil indi hətta yaralı keyikin arxasınca at salır, onu özünü uca yerdən atmağa məcbur edir. Deyəsən, elə buna görə də dağ və meşə kultları, tanrı və ilahəsi onu cəzalandırır və Bəkil “sol oyluğu”nu sındırır. Bizcə, bu hadisə ov heyvanlarının himayəçilərinin yersiz, ehtiyac olmadan ov edən, reallaşmış Bəkilə verdikləri cəzadır”².

Qeyd etdiyimiz kimi, Oğuz igidlərinin ən yaxşı istirahəti məhz at belindədir:

At minməyən, atla ov etməyən Oğuz igidinin yata-yata yanı ağrıyır, dura-dura beli quruyur, günü xoş keçmir: Ünim anlañ, bəglər, sözüm dinləñ, bəglər! Yata-yata yanımız ağrıdı. Tura-tura belümüz qurudı. ...Oğuz igidi bu cür tənbellik və ya passivliklə bərişmir: Yüriyəlim, a bəglər! Av avlıyalım, quş

¹ N.Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı, 1999, s..97

² M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.244.

quşlıyalım, sığın, keyik yıqalum, qayıdalım otağımıza düşəlim: yeyəlim-içəlim, xoş keçəlim!”.

Maraqlıdır ki, bu cür epizodlara müasir nəsrimizdə də rast gəlinir. Məsələn, M.Cəlalin “Dirilən adam” əsərində atla ov etməyin gözəlliyi “özgə atına minən tez düşər” atalar sözü kontekstində obrazlı şəkildə ifadə edilir: “...ona öz atı lazım idi, çünki özgə atına minən tez düşər. Axund isə düşmək istəmirdi. O da can idi, o da insan idi. Necə deyərlər, ruhu vardı, arzusu vardı. O da atını, məhz öz atını qamçılayıb, yaşıl dağlara dırmanmaq, cıdırlarda oynatmaq, köç yolunda çapmaq, hələ bərkə düşəndə ova da getmək istəyirdi. O da allahın əmri, peyğəmbərin şəriəti ilə dünyanın halal nemətlərindən feyziyab olmaq istəyirdi... Kəhər atın həvəsilə Qumruya şəriət öyrətməyə gəlmişdi”. Bu parçada qabarıq şəkildə ifadə olunmuş öz atı ilə yaşıl dağlara dırmanma, atla ova getmə, cıdırlarda at oynatma, köç yolunda at çapma kimi cəhətlər ümumtürk epos təfəkküründən, xüsusən də “Kitab” kimi sanballı abidələrdən süzülüb gəlib, sanki onların yeni formada təzahürüdür.

“At kultu” digər kultlar müstəvisində

“Kitab”da Qazlıq dağı oronimi və Qazlıq at zooniminin intensivliyi, həm də reallığı ifadə etməsi müşahidə olunur: Qazlıq dağı – Bitər səniñ otlarıñ Qazlıq tağı; Qazlıq at – Sarb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz; binincə binməse, geg! Yalısı qara Qazlıq atıñ butun bindiñ. Qeyd edək ki, dağ və at adlarında apelyativ kimi eyni sözün (Qazlıq) çıxış etməsi onları bir xətdə - kult müstəvisində birləşdirir. Daha doğrusu, “dağ” kultu “Qazlıq dağı oronimində, “at kultu” isə Qazlıq atı zoonimində daşlaşmış vəziyyətdədir.

Uruzun ağaca müraciətində bir neçə kultun ifadəsinə, eyni zamanda onların bir-biri ilə zəncirvari bağlılığına təsadüf olunur: at və ağac kultları – Şahi-mərdan Əliniñ Düldüliniñ

əyəri ağac!; su və ağackultları – Böyük-böyük suların köprisi ağac! Maraqlıdır ki, həmin sintaktik bütövün ikinci hissəsində ilk olaraq “Tavla-tavla bağlananda atuma yazıx!” misrası verilir ki, bu da mətnin poetik strukturunda vəhdətdə verilmiş at və ağac kultlarını qüvvətləndirir. N.Cəfərov Uruzun ağaca müraciətindən bəhs edərkən yazır: “Dədə Qorqud” eposunda təbiətə müraciət, yuxarıdakı nümunələrdən də (Uruzun ağaca müraciəti nəzərdə tutulur – Ə.T.) görüldüyü kimi, ümumilikdə heç də mifoloji məzmununda deyil – eposda mifologiyanın artıq daha çox metaforik – poetik funksiya daşdığını görürük”¹. Burada mifoloji məzmunun metaforik-poetik funksiya daxilində daşlaşmış şəkildə yaşadığını xüsusi olaraq vurğulamaq lazım gəlir. “Qouş məni bu ağacla söyləşəyim” cümləsinin semantikasını da dediklərimizi arqumentləşdirir.

“Şan qızı Dastanı”nda su ilə bağlı verilmiş bir parçaya diqqət yetirək:

At dəhşətlə qışqırır
Yuxudan ayıldı.
Özünü suya atdı,
İliq sulara
Uzaq sahilə doğru üzdü
Birdən su soyudu
Və buzla örtülməyə başladı.

Bu sintaktik bütövü “Kitab”la müqayisə edən R.Əlizadə bir sıra məsələlərə münasibət bildirir: “...mifoloji düşüncədə suyun nizamlı yer ilə xtonik zona arasında mühüm substansiya olaraq qazandığı dəyərin xüsusiyyətləri, dastan mətnlərinə transformasiya edilmiş və dəyişik mifik biçimdə olsa da, se-

¹ N.Cəfərov. Xanim, hey! (“Dədə Qorqud” eposunda müraciətlər). Bakı, 1999, s.52.

mantik tutumu bütövlükdə qoruyub saxlamışdır. “Dədə Qorqud” eposundakı suyu bəzi dastanlarda əksini tapmış su mi-folegəmlərindən fərqləndirən bir cəhət də odur ki, buradakı suyun şəfaverici qüdrəti vardır. Eposun üçüncü boyunda buna işarə edilib: “Souq-souq suları soran olsañ, Ağam Beyrəyin içədiydi”. Bu parçadan aydın olur ki, Dədə Qorqud dövründə hər bir Oğuz igidinin özünə məxsus su mənbəyi mövcud olub. Belə su mənbələri oğuzların yaşam və döyüş gücünü şərtləndirən vasitələrdən biri idi...”¹. Müəllifin fikirləri inandırıcıdır. Amma burada iki məqama aydınlıq gətirmək lazım gəlir: birincisi, “Şan Qızı Dastanı”nda su və at kultları vəhdətdə təqdim olunur; ikincisi, “Kitab”da “Souq-souq suları sorar olsañ, Ağam Beyrəgiñ içədiydi” cümləsindən sonra məhz “Tavla-tavla şahbaz atlarını soran olsañ, Ağam Beyrəgiñ binədiydi” cümləsi verilmişdir ki, bu da at və su kultlarını eyni xətdə birləşdirir. Bu fikri Qazanın suya müraciətlə dediyi “Şahbaz atlar içdigi su!” cümləsinin semantik tutumu da qüvvətləndirir.

Minərsən, tabutum olsun!

“Kitab”ın dilində işlənmiş iki anda diqqət yetirək: Tavla-tavla şahbaz atıñ binər olsam, Mənim tabutum olsun!; Qaraqucda Qazlıq atına çox yılmışəm, Bilməzsəm, maña tabut olsun! F.Zeynalov və S.Əlizadəyə görə, birinci and “yasaq olunmuş vaxtda atı minmək günahdır” mənasındadır. Amma bu izah ikinci andın semantik tutumuna tam uyğun gəlmir. Belə ki, burada qəhrəman (Beyrək) and içir ki, Qazana məxsus atı mindiyini yaddan çıxarsa, onun üçün tabut olsun. Deməli, yasaq olunmuş vaxtda at minmə günahdırsa (I and), başqasına məxsus atı çox mindiyini yaddan çıxarma da əsl qəhrəmana yaraşan

¹ R.Əlizadə. “Dədə Qorqud kitabı”nda su kultu. “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə”. IV Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, 2006, s.307.

hərəkət deyil (II and). Bu da hər iki andda at müqəddəsliyinin poetik şəkildə ifadə olunduğunu göstərir.

İkinci andın semantik yükü sintaktik bütöv daxilində daha aydın görünür:

Mən Qazanıq nemətini çox yemişəm,
Bilməzsəm, gözümə tursun!
Qaraqucda Qazlıq atına çox yılmışəm,
Bilməzsəm, maña tabut olsun!
Yaxşı qaftanların çox geymişəm,
Bilməzsəm, kəfənim olsun!
Ala bargah otağına çox girmişəm,
Bilməzsəm, maña zindan olsun!
Mən Qazandan dönməzəm, bəllü bilgil! – dedi.

Bu sintaktik bütövü uyğun modellər müstəvisində nəzərdən keçirək:

yediyi neməti (çörəyi) yaddan çıxarmaq = nemət (çörək) gözünə durmaq

atına mindiyini yaddan çıxarmaq = tabutu olmaq; at = tabut

qaftanlarını geyindiyini unutmamaq = kəfəni olmaq; qaftan = kəfən

otağına ərklə girdiyini unutmamaq = zindan olmaq; otaq = zindan

Göründüyü kimi, yalnız “atına mindiyini yaddan çıxarmaq = tabut olmaq, at = tabut” modeli müasir düşüncə tərzinə uyğun deyil. Digər modellərin məna yükü, məntiqə uyğunluğu isə müasir dil müstəvisində asanlıqla anlaşılır. Məsələn, nəinki geniş otaqlar, hətta adi bir otaq da zindan ola bilər; qaftanın kəfən olması da təbii qarşılıdır: hər ikisi “parça” xəttində birləşir; neməti, çörəyi unudanlara qarşı gözünə dursun, gözündən gəlsin kimi ifadələrin işlədilməsi müasir dilimiz üçün də səciyyəvidir (əlimlə sənə verdiyim duz-çörək sənin

gözündən gəlsin – Ə.Haqqverdiyev). Bu mənada “Qaraqucda Qazlıq atına çoq yılmışəm, Bilməzsəm, maña tabut olsun! misralarının semantik yükü “at = tabut” modelini reallaşdırır ki, bu da qədim türk etnoqrafiyası ilə bağlanır. Məsələn, qəhrəman öldüyü zaman sevimli atları da onlarla birlikdə dəfn olunurdu; qurban kimə aiddirsə, atı yandırıb külünü onunla dəfn edirdilər; ölən (qəhrəman) məhz at belində o biri dünyaya göndərilir¹. Bu faktlar “at=tabut” modelinə qismən də olsa aydınlıq gətirir.

“Kitab”da at quyruğunun kəsilməsi də obrazlı şəkildə ifadə olunmuşdur. Məsələn, XII boyda təsvir olunur ki, qəhrəman öləndə atının quyruğu kəsilir, matəm qurulur: Ağ-boz atının quyruğunu kəsiş... Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıpardı, qara geydi. Ağ-boz atının quyruğunu kəsdilər. Qırq-əlli yigit qara geyüb-gög sarındılar... Burada O.Ş.Gökyayın mənbələrə istinadən söylədiyi bir fikri xatırlatmaq yerinə düşür: ... Yas əlaməti olaraq “at quyruğunu kəsmək” yerinə “bağlamaq və yaxud örmək” də vardır. Rəvayətə görə, Beltin türkləri əski zamanlarda ölünün sevdiyi atı yəhərləyib əşyalarını üzərlərinə bağlayardılar. Sonra atın quyruq və kəkilini qadın saçı kimi hərə-rər və öldürüb məzarının üzərinə buraxarlardı. İslam tarixçilərinin verdiyi məlumata görə, Malazgirt meydan döyüşünə gedərkən Alp Arslan dəfn mərasimlərində ediləcək adətləri yerinə yetirərək öz əli ilə atının quyruğunu bağlayır. Əsgərləri də onun kimi hərəkət edirlər... At quyruğunun bağlanması şübhə doğuran bir məsələ olduğu da söylənilir². Bu faktlar da at və qəhrəmanın vəhdətdə olduğunu arqumentləşdirir.

¹ K.Vəlyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, s.19.

² O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 2000, s.429.

At belində döyüş

Qeyd etdiyimiz kimi, qədim türk öz şanlı tarixini at belində yaradıb. “Kitab”da təsvir olunan Oğuz igidləri də məhz at belində qüvvətlidirlər. Oğuz igidi at belində olmayanda yata-yata yanı ağrıyır, dura-dura beli quruyur, atdan uzaq düşəndə sarsılır, gücsüz görünür. Onun ovu da, sevgi-məhəbbət macəraları da, toy və yas mərasimləri də at belindədir. Burada türk döyüşçüsü və at münasibətlərini “Kitab” və “Koroğlu” eposu müstəvisində araşdıran Ə.Əsgər və M.Qıpçağın bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: “Qədim türklər döyüşçü, əsgər anlayışlarını atdan təcrid olunmuş şəkildə qavramırlar. Əsgər anlayışı altında məhz atlı döyüşçünü nəzərdə tuturdular. Məlumdur ki, sonuncu minilliyin ortalarına qədər türklərin piyada döyüşçüləri yox idi və bu qədim türklərin bənzərsiz həyat tərzi ilə şərtlənirdi. Kiçik yaşlarından at üstündə olan türklərin bütün hərbi bacarıqları atla uyğunlaşdırılırdı. “At yüyürər, igid öyünər” deyimini ən qədim türk hərbi dünyagörüşündən doğur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazan xanın Bəkilə irad tutaraq “at işləməsə, igid öyünməz” deməsi bu mədəni əlaqəyə söykənir. “Koroğlu” dastanında Qıratla Koroğlunun igidliyi yarı tutulur. Təsadüfi deyil ki, türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarında bahadır döyüş qabağı həm özünü, həm də atını təqdim edir. Bir çox hallarda bahadırın atının adı onun adından əvvəl çəkilir. Bahadırla onun atının doğulması və ölməsi motivi də türk dastanlarında geniş yayılmışdır”¹.

“Kitab”da at oynadan, at səyirdən, atı dördnala çapan, atı qan-tər içində sürən Oğuz igidlərinin şücaətini, yenilməzliyini əks etdirən poetik lövhələr silsilə təşkil edir ki, bu da səbəbsiz deyil.

¹ Ə.Əsgər, M.Qıpçaq. Türk savaşı sənəti. Bakı, 1996, s.110.

Birincisi, bu, ən azı yuxarıdakı qeydlərlə arqumentləşdirilə bilər. İkincisi, Ə.Əsgər və M.Qıpçaq türk atlı döyüşçüsünün qabiliyyətini mənbələr kontekstində dəyərləndirmişlər. Müəlliflər oxucunun diqqətini Çin nazirinin imperatora yazdığı (e.əv.158-ci ildə) məktuba yönəldirlər: “Hunlar at üstündə dördnala çaparkən belə ox ata və yay çəkə bilirlər. Cinli atlılar bunu bacarmazlar. Bu, hunların çox uzun zamanlardan bəri davam edən qabiliyyətləridir”. Və bu qabiliyyət onlarda uşaqlıqdan tərbiyə olunurdu. Bu tərbiyənin formasını təsəvvür etmək üçün qoyuna minib siçovullara ox atan hun uşağını yada salmaq kifayətdir”¹. Bu cür faktlar, bir tərəfdən, atlı türk döyüşçüsünün bütün dünyada məşhur olduğunu göstərsə, digər tərəfdən, Oğuz igidlərinin at belində döyüşməsinə əks etdirən səhnələrin “Kitab”da tez-tez təkrar edilməsinin təsadüfi olmadığını təsdiqləyir.

“Kitab”da təsvir olunur ki, döyüş meydanlarında gumbur-gumbur nağaralar döyülür, qızıl tunc borular çalınır, qopuz səsi at kişnərtisinə qarışır, Oğuz igidlərinin döyüş əhvalı yüksəlir, düşmənin başı top kimi kəsilir, nizələr süstləşir, qılıncların tiyəsi korşalır, oxların dəmir ucluğu düşür, şahənə atların da nalı düşür: Gumbur-gumbur nəqarələr döğüldü. Burması altun tunc borular çalındı. Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi... Ol gün bir qiyamət savaşı oldu, meydan tolu baş oldu; başlar kəsildi top kibi. Şahbaz-şahbaz atlar yügürdü, nalı düşdü. Ala-ala köndərlər süsəldi. Qara polat uz qılıclar çalındı, yılmağı düşdü. Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdü...

“Kitab”da bu cür parçaların çox olduğunu nəzərə alaraq, yalnız bəzi detallara münasibət bildirməklə kifayətlənirik:

¹ Ə.Əsgər, M.Qıpçaq. Türk savaşı sənəti. Bakı, 1996, s.111.

Aruzu atın üstündən yerə salan Qazan “Başını kəs!” əmrini məhz at belində verir: ...Aruza bir köndər urdı. Köksindən yalab dəq ötə keçdi. At üzərindən yerə saldı. Qarındaşı Qaragünəyə işarət etdi: “Başın kəs!”;

Qazanın igidliyi həm də “at belinə yatan” kontekstində verilir: Qaragöz atıq belinə yatan Qazan! Bu motiv Qazaq Kərəmlə bağlı olan bayatıda daha qabarıq şəkildə görünür:

Əzizim, Qaçaq Kərəm
Mərd oğuldu Qaçaq Kərəm
At yalmanına yatan
İgiddi Qaçaq Kərəm.

Düşmən Oğuz igidlərinin atlarını yaxşı tanıyır. Məhz buna görə də Oğuz igidinin atını görəndə kimi atın belində kimin olmasını müəyyənləşdirə bilmir: “Bu at Bəkiliğdir, biz qaçırız”... Gördi kim, at Bəkiliğ Bəkil üzərində degil, əmma bir quş dəklü oğlandır...;

Atı özünə dost, qardaş bilən Oğuz igidi onu qan-tər içində sürür ki, məqsədinə çatsın: Altundağı Al ayğırı maña vergil! Qan dərlədi çapdırayım səniq için... Oğuz igidi (İmran) məqsədinə çatır: Oğlan babasına muştçı göndərdi, “qırımım aldum” – dedi;

Oğuz igidi kafirlə yerdə deyil, məhz at belində döyüşməyə üstünlük verir: ... meydanda buğa kibi süsişdilər, köksləri dəlindi, sügülləri sındı, bir-birin alımadılar. At üzərində ikisi qarvaşdılar, tartışdılar...;

Qəhrəmanın atlanaraq ova və döyüşə getməsi “Kitab”da xüsusi olaraq vurğulanır: Baybörə bəgiq oğlı atlandı, ova çıqdı... Atasınıq-anasınıq əlin öpdı. Qaraquc atına sıçrayub bindi... Bu cəhət “Koroğlu” eposunda da qabarıq görünür:

Dəlilərim, bu gün dava günüdür,
Atlanın, yaradan bizə yar olsun!;

Qəhrəman at belində olmayanda silahdaşı olan at onu oyadır ki, düşməyə məğlub olmasın. Sanki at sahibini daim öz belində görmək istəyir: Aygır yenə oğlanı oyadı... Deməli, qəhrəmanın qələbə çalmasında onun əsas zərbə qüvvəsi olan at həlledici rola malikdir. Bu motiv “Koroğlu” eposunda daha qabarıq şəkildədir:

Əzizinəm qaş qara,
Gözlər qara, qaş qara,
Koroğlunu mərd edən
Qıratdı aşikara;

Oğuz igidi at üstündə oturmur, üzəngidə ayaq üstə duraraq çapır: At üstündə əglənməyüb yortan, Qazan, Səniş belin olmuş, üzəngiyə dərmİYən dizin olmuş... Burada iki məsələni xatırlatmaq lazım gəlir: 1. Qazi Bürhanəddin (XIV əsr, hökmdar-şair) minicilik idmanı üçün at üstündə gəzirdi¹; 2. Müasir dövrümüzdəki atçılıq idmanının ilkin formalarını yada salır. Belə ki, at çapma yarışlarının şərtlərinə görə, idmançı çapdığı atın belində məhz ayaq üstə dayanmalı və əyilərək yerdən müxtəlif əşyalar götürməyi bacarmalıdır. Qarşılaşdırmalar hər iki detalın birbaşa “Kitab”la bağlandığını göstərir;

Oğuz igidi (Qanturalı) at minməkdə, baş kəsməkdə özündən üstün olan qızla evlənmək arzusundadır: “... Mən qaraquc atıma binmədin ol binmiş ola! Mən qanlı kafər elinə varmadın ol varmış, maña baş götürmüş ola!” Boyun sonrakı hissələrdən məlum olur ki, Qanturalı arzusuna çatır: ...Tatlu dəməğ ve-

¹ Qazi Bürhanəddin. Divan, 1988, s.7.

rübən soruşdılar, ağ-boz atlar binübən yortuşdılar, bəg babası yanına irişdilər;

Oğuz xanımları düşmənə qarşı məhz at belində vuruşmaqda israrlıdırlar:

Azğun dinlü kafərə bən varayım,
Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə
Yeñümlə alca qanım silməyincə,
Qol-bud olup yer üstinə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarından dönmiyəyim...

NƏTİCƏ

“Kitab”dakı at adlarında – zoonimik modellərdə alliterasiya müşahidə olunur: Keçi başlu Keçər aygır (k – k), Toğlı başlu Turı aygır (t – t). Qəhrəman və at adlarında ilk səslərin alliterasiyası mətnin poetik çəkisini qüvvətləndirən vasitələrdən biridir: Qazan – Qoñur at (q – q), Beyrək – Boz aygır (b – b)...

Atçılıqla bağlı olan sözlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə fonetik dəyişikliyə uğramış vəziyyətdədir: əyər – yəhər, cilav – cilov, uyan – yüyən, ilqı – ilxı...; Bu cür fonetik dəyişikliyə uğrama at adlarını da əhatə edir: Qoñur-Qonur, Təpəlqaşğa-Təbəlqaşqa...

At işləməyə, ər ögünməyə, Əriñ ağzın yeynisin at bilür, At ayağı külük, ozan dili çevik olur kimi atalar sözləri və məsələlərdə “at” sözü məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış edir; Bu cür atalar sözləri M.Kaşğarının “Divan”ındakı “Yund əti yıpar” (At əti müşk kimi qoxar), “Oğuznamə”dəki “At binəndir, qılıc quşanandır” kimi deyimlərlə bir sırada durur.

“Kitab”da Keçi başlu Keçər aygır güclü, Toğlı başlu Turu aygır isə nisbətən zəif at kimi təqdim olunur. “Koroğlu” epusunda da Qırat güclü, Dürat nisbətən zəif atdır. Keçi başlu Keçər aygır və Toğlı başlu Turı aygır Dədə Qorquda Bayındır xanın tövləsindən verilibsə, Qırat və Dürat da Həsən xanın ilxısındandır. Deməli, hər iki eposda atların sahibi əslində xanlardır (Bayındır xan və Həsən xan). Bu cür detallar həmin adları eyni semantik yuvada birləşdirir: Keçər aygır = Qırat; Turı aygır = Dürat. Yaxud keçər (keçmək) = qır(qırmaq), turu-tur(maq) + uğ = turuğ = turu//dür.

Atçılıqla bağlı olan tuşağ (cidar) və qusqun (quşqun – atın quyruğu altından keçirilən qayış) sözləri “Kitab”da yalnız məcazi mənada işlənmişdir.

Qorqudsünaslıqda “Qarağuc” at adı daha çox “qara camaatın, hamının mindiyi və minə biləcəyi at” mənasında izah olunmuşdur. Mətnin semantik yükü isə həmin adın “Qara qoç başlı at” modelinin (bu, Keçi başlu Keçər aygır modeli ilə eyni sırada durur) ellipsisə uğramış forması olduğunu göstərir.

At adı və şəxs adının eyni söz əsasında yaranmasına rast gəlinir: Qoñur at – Qoñur qoca. Yaxud eyni söz epitet kimi həm at, həm də qəhrəmanla bağlı işlədilmişdir: Şahbaz at, şahbaz yigit. Bu, Oğuz cəmiyyətində at və insan münasibətlərinin yaxınlıq dərəcəsini şərtləndirən detallardandır.

Beyrəklə bağlı antroponimik modellərdə sifət düzəldən – li⁴ şəkilçisinə iki formada təsadüf olunur: -lıq, -lu: Boz aygırlıq, Boz aygırlu. Bu fakt xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Birincisi, “Kitab”ın üzünün daha qədim əlyazmadan köçürülməsini təsdiqləyən faktlardan biri kimi görünür. İkincisi, “Kitab”ın dilində -lıq//-lı morfeminin müvazi işlənməsi, daha doğrusu, tam difereñsiyaya uğramamış vəziyyətdə olduğu təsdiqlənir.

At adlarının mənası, mənşəyi, qəhrəman adları ilə bağlılıq dərəcəsi təkcə “Kitab”ın poetik strukturu yox, ümumtürk tarixi və etnoqrafiyası baxımından dəyərlidir.

Qəhrəmanların bədii təyinləri daxilində at sözünün işlənməsi bir sistem təşkil edir: Qazan xan – Qaragöz atıñ belinə yatan Qazan! Qara Budaq – atı bəhri hotazlı, Alp Ərən – Aygır-gözlü suyından at yüzdürən, Şirşəmsəddin – Ağ-boz atıñ yalısı üzərində qar turduran... Bu cür bədii təyinlər ümumtürk mədəniyyətinin zənginlik göstəricisi, atributu kimi çıxış edir.

At və aygır sözləri adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hallarda intensiv şəkildə, həm də daha çox təhkiyəçi dilində işlənməmişdir. Həmin sözlər yalnız yerlik halda işlənməmişdir ki, bu da uyğun sintaktik mühitin olmaması ilə bağlıdır.

Atla bağlı isimlərin I, II və III şəxslərin cəmi üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməsinə rast gəlinmir. Bu da bilavasitə

situasiya ilə bağlıdır. Belə ki, həmin şəkilçilər Orxon-Yenisey abidələri, eləcə də M.Kaşğarının “Divan”ının dili baxımından səciyyəvidir.

Atla bağlı sözlərin, xüsusən də at zoolekseminin yalnız III şəxsin təkli üzrə xəbərlik şəkilçisi qəbul etməsi müşahidə olunur: atdır, atındır, atınmıdır...

Atla bağlı sözlər sırasında bədəvi, yügrək, yaxşı və s. kimi sifətlər üstün mövqedə görünür.

At və qəhrəmanı xatırladan hərəkət fellərinin əksəriyyəti feli xəbər funksiyasında çıxış edir ki, bu da at və qəhrəman obrazları barədə daha dolğun təəssürat yaradır.

Oğuzların şad və kədərli anlarının ilkin konturlarını həm də “kişnəmək” sözü kontekstində dəqiqləşdirmək mümkündür.

Atla bağlı sözlərin felin əmr və xəbər şəkillərində işlənməsinə daha çox rast gəlinir. Bu sistemdə şühudi keçmiş zamanda işlənmiş sözlərin üstün mövqedə göründüyünü də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, mindi, yetdi, yetdim tipli fellər “Kitab”ın poetik strukturunda xüsusi rola malikdir.

Atla bağlı sözlərin köməkçi nitq hissələri ilə işlənməsinə az təsadüf olunur: -ca ədatı (alaca at), -mı ədatı (atınmıdır), -la bağlayıcısı (qulanla sığın – keyikə...).

Atla bağlı sözlərin I, II və III növ təyini söz birləşmələri, eləcə də təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr kontekstində öyrənilməsi bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir. Məsələn, qalib gələcək atın kimə - hansı qəhrəmana məxsus olması məhz III növ təyini söz birləşmələri müstəvisində dəqiqləşdirilir: mənim atım, sənin atın, onun atı. Əgər sənini atın mənim atımı keçərsə, onun atını dəxi keçər.

“Ad-fel”, eləcə də “fel-fel” tipli birləşmələrdə atla bağlı sözlərin intensivliyinə təsadüf olunur: at yemiyən, ayğırları göricək; görüb-oğradıqda, yaralanub-enməyincə...

Xəbəri atlandı, mindi, kişnədi felləri ilə ifadə olunmuş nəqli cümlələrdə Oğuz igidlərinin döyüşə hazırlaşmaları, ova

getmələri, eyni zamanda atın gücü, sahibinə sədaqətli olması kimi məsələlər ifadə olunur.

At və qəhrəman obrazlarının səciyyəvi cəhətləri əmr cümlələri əsasında yaranmış nida cümlələrində daha aydın görünür: Çaparkən ağ-boz atıñ büdrəməsün! Şahbaz atlarım saña binət olsun!

“Kitab”da atla bağlı söz və birləşmələrin mübtədə, eyni zamanda xəbər vəzifəsində çıxış etməsi at və qəhrəman obrazlarının vəhdətini, yaxud birinin digərini tamamladığını dəqiq-ləşdirməyə imkan verir.

Atla bağlı sözlərlə ifadə olunmuş təyin və zərfliklərdə, obrazlı desək, şahbaz atların ayaq səsi eşidilir.

Xitabların tərkibində at adlarının ismi və feli birləşmələr modelində təzahürünə rast gəlinir: Qoñur atın ayası! Yelisi qara **Qazılıq atına** binən yigit, nə yigitsən?

Xitab işlənmiş sintaktik bütövlərdə at və qəhrəman obrazlarının, demək olar ki, bütün cəhətləri görünür. Atla bağlı söz və ifadələrin assosiativliyi ilə yaranmış bu cür zəncirvari bağlılıq “Kitab”ın böyüklüyünü təmin edən amillərdən biridir. “Kitab”ın poetik strukturundakı Qoñur at, Boz ayğır, Qara ayğır kimi at adları, eləcə də atla bağlı digər sözlərin assosiativliyi ilə işlənmiş vahidlər ixtisar olunarsa, “Kitab”dan, ümumiyyətlə, bəhs etmək olmaz.

Koroğlu obrazı Dədə Qorqud, Bayındır xan, Qazan xan, Beyrək və başqa qəhrəmanların ümumiləşmiş obrazıdırsa, Qırat da Boz ayğır, Qonur at, Qara ayğır kimi atların ümumiləşmiş obrazıdır. Burada İ.Şıxlının yaratdığı Cahandar ağa və Qəmər obrazları yada düşür. Belə ki, Cahandar ağa Bayındır xan, Qazan xan, Beyrək, Koroğlu kimi obrazlarla bir sırada dayana bilirsə, “Qəmər” də bütün parametrlərinə görə Qonur at, Boz ayğır, Qara ayğır (“Kitab”), Qırat, Dürat (“Koroğlu” eposu) kimi atların ümumiləşmiş obrazı kimi çıxış edir.

“Kitab”dakı mətnlərdən aydın olur ki, cəmiyyətə qovuşmaq üçün ilk olaraq at minməyi öyrənmək lazımdır: Heyvanla müsahib olmağı Gəl, yaxşı at bin...

Atçılıqla bağlı olan binmək, yorğa, uyan, əyər kimi sözlər mətnlərdəki “qara yumurlarda” da məntiqi mərkəz funksiyasındadır: Kafərin arxasına əyər saldı, ağzına uyan urdı... Bu fakt da atın türk – Oğuz cəmiyyətindəki əvəzedilməzliyini arqumentləşdirir.

Atın oğuldan üstün tutulmasını mətnin semantik tutumu kontekstində müəyyənləşdirmək mümkündür: Bərü gəlgi, qulunım oğul! Atın qardaş, yoldaş və qəhrəmandan üstün tutulması isə mətnlərdə birbaşa ifadə olunmuşdur: At diməzəm sarja, qardaş deyərəm, Qartaşımndan yeg!...

Sədaqətli dost, yoldaş, xilaskar kimi təqdim edilən atın bir sıra səciyyəvi cəhətləri (təhlükəni hiss etməsi, sahibini oyatması, sahibini tanıdığı üçün kişnəməsi, düşməndən qorxmadığını oynamağı ilə nümayiş etdirməsi və s.) “Kitab”da konkret olaraq ifadə olunur.

Oğuz igidlərinin ən yaxşı istirahəti məhz at belindədir. At minməyən, atla ov etməyən Oğuz igidinin yata-yata yanı ağrıyır... günü xoş keçmir.

Bir sıra sintaktik bötüvlərdə at kultunun digər kultlarla zəncirvari bağlılığı müşahidə olunur: at və dağ kultları, at və ağac kultları...

“Kitab”da at oynadan, at səyirdən, atı dördnala çapan, atı qan-tər içində sürən Oğuz igidlərinin yenilməzliyini əks etdirən poetik lövhələr silsilə təşkil edir.

SON SÖZ ƏVƏZİ

Ey türk, bulaq suyu kimi təmiz, ana südü kimi müqəddəs olan “Dədə Qorqud kitabı”na tez-tez müraciət et! Qopuz səsi, at kişnərtisi, dördnala çapılan atların ayaq tappılıtsı ruhuna hop-sun! İti polad qılınclar, uzun nizələr, üç lələkli qayın oxlar səni daim mübarizəyə səsləsin! “Göz açaraq gördüyüm, könül verib sevdiyim...Qar üstünə qan dammış tək al yanaqlım!” kimi misrələr ruhunu oxşasın, sevgini, məhəbbətini saflaşdırın! Dədə Qorqud müdrikliyi, Bayındır xan uzaqgörənliyi, Qazan xan tərəri daim səninlə olsun! “Bu dünyanı igidlər ağılla tapmışlar” ifadəsi yaddaşına həkk olunsun ki, müdriklik zirvəsinə çatasan! Dastanlaşmış tarixinlə yaşa ki, böyüklüyünü, zənginliyini unutmayasan, gələcəyi daha aydın görəsən! Dədə Qorqudun dili ilə desək, “Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!..”

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. Salur Qazan. Bakı, 2005.
2. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı, 2004.
3. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 1991.
4. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987.
5. Adcı M. Qırçaq çölünün yovşanı (tərcümə edən prof.Tofiq Hacıyev). Bakı, 1997.
6. Allahmanlı M. Qədim türk dastanları hadisə və motiv oxşarlığında. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplu, I. Bakı, 2006, s.35.
7. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Sızsiz. Bakı, 1992.
8. Araslı H. Kitabi-Dədə Qorqud. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri. Bakı, 1998.
9. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. «Книга моего Деда Коркута». М.-Л., 1962.
10. Bəşirov K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009.
11. Buludxan Xəlilov. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2006.
12. Bünyadov T. Atçılıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 2007, s.286.
13. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1977.
14. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı, 1999.
15. Cəfərov N. Xanım, hey! Bakı, 1999.
16. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin zoonimikası. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987, s.158-161.
17. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.

18. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959.
19. Джафарзаде И. Наскальные изображения Кобустана. ТИИ АН Азерб.ССР, т.III, Баку, 1958, с.45.
20. Əlibəyzadə E. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999.
21. Əlizadə R. “Dədəm Qorqud Kitabı”nda su kultu. “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə”. IV Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, 2006, s.307.
22. Əlizadə S. Nüsxə fərqləri və şərhlər. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
23. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. DDA, Bakı, 1990.
24. Əsgər Ə., Qırçaq M. Türk savaş sənəti. Bakı, 1996.
25. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000.
26. Hacıyev A. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007.
27. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
28. Hacıyev T. Qırçaq çöli haqqında elmi ballada. M.Ad-cı. Qırçaq çölünün yovşanı. Bakı, 1997.
29. Hübətova R. Folklor yaradıcılığında onomastik vahidlərin poetik xüsusiyyətləri. Bakı, 2009.
30. Xalıqov F. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı, 2009.
31. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 2002.
32. Kaşğari M. “Divanü lüğat-it-türk”, I cild, Bakı, 2006.
33. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.
34. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
36. Qazı Bürhanəddin. “Divan”, Bakı, 1988, s.7.
37. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild, Bakı, 2004.
38. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Qırçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. II cild, Bakı, 2009.
39. Məmmədli F. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, 2004.

40. Məmmədli H. Dünyanı düşündürən “Dədə Qorqud”. Bakı, 1999.
41. Məmmədli H. Dədəm Qorqud gəzən yerdə bu yerlər. Bakı, 1999.
42. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
43. Muxtar Kazımoğlu. “Dədə Qorqud kitabı”nda dəli obrazı. “Dədə Qorqud”, N 3, Bakı, 2004.
44. Ögəl B. Türk mifolojisi. Ankara, 1989.
45. Plutarx. İsgəndər Zülqərneyn. Bakı, 1993.
46. Ramazan Qafarlı. Mif və nağıl. Bakı, 1999.
47. Rüstəm Kamal. Arxaik ritual semantikasi. “Bamsı Beyrək boyunda” metonimik-metaforik süjet yaradıcılığı. “Qobustan”, N 4. Bakı, 2005, s.32-37.
48. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərəkən. Bakı, 1989.
49. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.
50. Seyfəddin Rzasoy. Oğuz mifinin paradigmaları. Bakı, 2004.
51. Şıxlı İsmayıl. “Dəli Kür”. Bakı, 1982.
52. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972.
53. Təkləli M. At türkən qanadıdır (“Orlov atları”nın sirri). Azərbaycan Atatürk Mərkəzi. Bülleten, 1 (33), Bakı, 2010.
54. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları. Bakı, 1999.
55. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi. Bakı, 2002.
56. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili. Bakı, 2006.

57. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı, 2007.

58. Tanrıverdi Əzizxan. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010.

59. Verdiyeva Z., Adilov M., Ağayeva F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.

60. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984.

61. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988.

62. Zeynalov F., Əlizadə S. Tükənməz xəzinə. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988, s.17.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz (Ramazan Qafarlı)	3
“Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu tarixi-linqvistik müstəvidə	17
Atla bağlı sözlərin fonetik xüsusiyyətləri	18
Zoonimik modellərdə - at adlarında alliterasiya	19
Atla bağlı sözlərin leksik xüsusiyyətləri	21
At sözü atlar sözləri və digər ifadələrdə məntiqi mərkəz funksiyasında	22
Atla bağlı sözlər leksik-semantik müstəvidə	25
At adları	25
At adları qəhrəmanların antroponimik modellərində	56
At sözü qəhrəmanların bədii təyinlərində	57
Atla bağlı sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri	58
Atla bağlı isimlər	58
Kəmiyyət kateqoriyası	58
Hal kateqoriyası	59
Mənsubiyyət kateqoriyası	61
Atla bağlı sifətlər	64
Atla bağlı fellər	65
Hərəkət felləri	66
Hal—vəziyyət ifadə edən fellər	67
At və qəhrəmanı xatırladan hərəkət felləri	68
Atla bağlı fellərin quruluşu	68
Atla bağlı fellər növ kateqoriyası müstəvisində	69
Təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası	70
İnkarlıq kateqoriyası	70
Felin təsriflənən formaları	74
Felin təsriflənməyən formaları	77
Atla bağlı sözlər və köməkçi nitq hissələri	77

Atla bağlı vahidlərin sintaktik xüsusiyyətləri	79
Atla bağlı sözlər ismi birləşmələr müstəvisində	79
Atla bağlı sözlər feli birləşmələr müstəvisində	83
Atla bağlı vahidlər məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri müstəvisində	86
Nəqli cümlə	87
Sual cümləsi	88
Əmr cümləsi	89
Nida cümləsi	89
Atla bağlı söz və birləşmələr cümlə üzvləri müstəvisində.....	90
Mübtəda	90
Xəbər	91
Tamamlıq	92
Təyin	93
Zərflik.....	93
Atla bağlı söz və birləşmələr xitab müstəvisində.....	94
Türk-Oğuz cəmiyyətində ata münasibət	99
At oğuldur	104
At qardaşdır.....	106
At sədaqətli dostdur, yoldaşdır, xilaskardır	111
At qəhrəmandan üstündür	116
At, qopuz və yay Oğuz cəmiyyəti müstəvisində.....	117
At belində ov	120
At kultu digər kultlar müstəvisində.....	122
Minərsəm, tabutum olsun!	124
At belində döyüş	127
Nəticə	132
Sön sözəvəzi	137
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	138

ƏZİZXAN TANRIVERDİ

“DƏDƏ-QORQUD KİTABI”NDA
AT KULTU

*AMEA Folklor İnstitutu Elmi
şurasının qərarı ilə nəşr olunur*

Bakı – 2012

Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdinin 18 kitabı, 160-dan artıq məqaləsi çap olunmuşdur. Əsas əsərlərindən:

“Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” (1996), “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” (1999), “XVI əsr qırçaq (poloves) dilinin qrammatikası” (2000), “Kitabi-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi” (2002), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili” (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” (2007) “Dədə-Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi” (2008), “Dilimiz, mənəviyyə-tımız” (2008), “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları” (2009), “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (2010).